PETRI ABAELARDI

EPITOME THEOLOGIAE CHRISTIANAE.

EX CODICIBUS MONASTERII S. EMMERAMNI RATISBONENSIS, IN BIBLIOTHECA AULICA MONACENSI ASSERVATIS,

NUNC PRIMUM EDIDIT

FRID. HENR. RHEINWALD,

THEOLOGIAE ET PHILOSOPHIAE DOCTOR, THEOLOGIAE PROFESSOR PUBLICUS ORDINARIUS IN UNIVERSITATE LITTERARIA REGIA FRIDERICA GUILELMA RHENANA, SOCIETATIS HISTORICO-THEOLOGICAE LIPSIENSIS SODALIS. O.

BEROLINI,

IMPENSIS FRID. AUGUSTI HERBIG.

MDCCCXXXV.

AMSTELODAMI, APUD LAARMANN, MUELLER ET COMP;
LONDINI, APUD BLACK, YOUNG ET YOUNG;
PARISIIS, APUD HEIDELOFF ET CAMPE;
PETROPOLI, APUD GRAEFF.

ILLUSTRI

FRID. JOS. DE SCHELLING,

RERUM CHRISTIANARUM AMANTISSIMO,
SCIENTISSIMO.

Praefatio.

Inter otium theologicum, quod in urbe Monacensi mihi transigere contigit, aulicam bibliothecam, principem ceterarum, saepissime frequentavi et numquam non nova et cognitionis et voluptatis auctus accessione redii. Lubentissime autem in legendis et relegendis bibliothecae St. Emmeramni, ex Ratisbonensi monasterio S. Emmeramno dedicato huc transportatae, libris versatus sum. Praeterea enim quod eam vario scriptorum theologicorum genere, praecipue autem libris ad historicam theologiam spectantibus, splendidissime exornatam vidi, externa quoque praesidia, ad interiorem ejus notitiam perveniendi, ita comparata erant, ut

studium meum indies augeretur et accenderetur. Liceat mihi grato animo memoriam Viri de hac S. Emmeramni bibliotheca meritissimi repetere, qui ea bene ordinata egregium catalogum composuit, catalogo anecdota addidit atque notitiis egregiis ad rem literariam pertinentibus larga manu instruxit. Innuo Colomannum Sanftlium, coenobii Ratisbonensis monachum († 1809) cui quam multum cum in omni historiae genere debeam tum in hoc potissimum labore, de quo statim uberius dicturus sum, bene scio et persentisco. Novum profecto in eo testimonium improbi illius laboris, cujus exempla hodie frustra quaerimus, ante oculos habemus, quo Benedictinorum Ordo saluberrima ratione quondam literas auxit, sustentavit, adjuvit.

Perambulanti mihi hanc bibliothecam in oculos incurrerunt codices quidam, in quorum fronte nomen Viri legi, quod nunquam non sine quodam reverentiae sensu exaudivi. Inspexi eos accuratius ac gaudio fere tripudiavi, cum in unum mihi incidisse viderer, cujus argumentum si non plane incognitum

fuit, tamen quoad ejus scio in notitiam ceterorum theologorum non pervenit.

Liber modo dictus bibliothecae Emmeramnensis titulum gerit: Petri Abaelardi Sententiae. Hae in triginta septem capita disposita sunt. In legendo primo capite permagnum utique consensum cum Introductione Abaelardi [1] animadvertere licet: priora verba prorsus eadem [2]. Usque ad mediam capitis XV. partem [3] hujus consensus vestigia inveniuntur, ita tamen ut capita I.—XV. Introductionis in capite I.—XI.

---

1) Opp. Abaelardi ed. Amboise — Du Chesne (Paris 1616. 4.) p. 977 ff.

2) Hac ex re Mabillonius, qui codicem nostrum in itinere per Bavariam facto obiter tantum inspexit, Introductionem Petri et librum nostrum unum eundemque esse collegit. Quod vero Mabillonius (in Itinere Germanico p. 10) proposuerat, Autores historiae litterariae Gallorum in dissertationibus super vitam et scripta Abaelardi confectis temere repetunt. (Histoire litter. de la France. T. XII. p. 118. n.) Cfr. quoque Andreas Quercetanus (Du Chesne) in opp. Abael. p. 1160. et Mabillonius, Annal. Ord. S. Bened. T. V. p. 357.

3) Introd. p. 1007.

codicis nostri non ad verbum expressa, quemadmodum ii opinati sunt qui obiter hos libros inspexisse videntur, reperias, quamquam vario modo inter se conveniant. Quae praeterea in Introductione adsunt, non amplius accurate sed modo summatim, ita ut et verba et ipsa argumentatio prorsus differant, relata sunt. Filum orationis in Introduct. L. III. c. 7, media in re abruptum esse constat. Noster autem codex materiam a Petro in Introductione tractatam ulterius persequendo cum ea, quae de attributis Dei in Introductione desiderantur, adjicit, tum alias quoque dogmaticas quaestiones attingit.

Haec in universum de argumento codicis nostri ejusque relatione ad Introductionem Magistri Petri.

Jam autem, ut videamus, quo jure hic liber Abaelardo vindicari possit, ante omnia quaestio proponenda esse videtur, num libri cujusdam „Sententiarum" Abaelardo adscripti vestigia Abaelardi tempore vel apud eum vel apud alium virum, ejus tempore viventem, indagari possint? Atque ita pro-

fecto est. Bernardus enim Claraevallensis in quibusdam epistolis inter alia Abaelardi scripta etiam Librum Sententiarum [4] enumeravit; atque etiam locum ex hoc scripto allegat [5]. Porro Gualterus a St. Victore

---

4) S. Bernardi Epist. 188 ad Episcopos et Cardinales Curiae (opp. ed. Mabill. T. I. p. 182): Legite, si placet, librum Petri Abaelardi, quem dicit Theologiae, ad manum est enim. — Legite et alium, quem dicunt Sententiarum ejus, nec non et illum, qui inscribitur, scito te ipsum: et animadvertite quantae et ibi sylvescant segetes sacrilegiorum atque errorum, quid sentiat de anima Christi, de persona Christi, de descensu Christi ad inferos, de sacramento altaris, de potestate ligandi atque solvendi, de originali peccato, de concupiscentiis, de peccato delectationis, de p. infirmitatis, de pecc. ignorantiae, de opere peccati, de voluntate peccandi rel. — Ej. ep. 190 ad Innocentium Papam: Mysterium nostrae redemtionis, sicut in libro quodam Sententiarum ipsius et item in quadam ejus expositione Epistolâe ad Romanos legi, temerarius scrutator majestatis aggrediens, in ipso statim suae disputationis exordio ecclesiasticorum unam omnium de hac re dicit esse sententiam et ipsam ponit ac spernit et gloriatur se habere meliorem.

5) Ep. 190. Sciendum est, ait, quod omnes docto-

mentionem tractatus cujusdam injicit, qui sub titulo Sententiarum circumferretur [6] atque Abaelardo addictus esset. Gualterus priora verba hujus tractatus refert [7], quae tamen ita se habent, ut prorsus ab iis, quae noster

---

res nostri per Apostolos in hoc conveniunt, quod diabolus dominium et potestatem habeat super hominem, et jure eum possidebat, ideo scilicet, quod homo et libertate arbitrii, quam habebat, sponte diabolo consensit. Aiunt namque, quod si quis aliquem vicerit, victus jure victoris servus constituitur. Ideo, inquit, sicut dicunt doctores, hac necessitate incarnatus est filius Dei, ut homo, qui aliter liberari non poterat, per mortem innocentis jure liberaretur a jugo diaboli. Sed, ut nobis videtur, ait, nec diabolus unquam jus aliquod in homine habuit, nisi forte Deo permittente, ut carcerarius: nec filius Dei ut hominem liberaret, carnem assumsit.

6) Gualterus, in libro suo contra IV. Labyrinthos Galliae, de quo habes excerpta apud C. E. Bulaeum, in histor. univ. Parisiensis. T. II. p. 200.

7) Bulaeus l. c.: Contra Abaelardum praesertim agit, propter tractatum quendam, cujus erat hic titulus: Incipiunt S e n t e n t i a e D i v i n i t a t i s; et hoc initium: „omnes sitientes venite ad aquas et bibite amici, inebriamini carissimi etc.", in quo multae continebantur haereses et profanae vocum novitates rel.

codex exhibet, differant. Tantum deinde abest, ut ex iis, quae de argumento totius libri disputat, evinci possit, nostrum tractatum unum eundemque esse cum libro ab eo commemorato, ut contrarium etiam inde efficere liceat. Pauca enim quae affert Gualterus haud parum abhorrent a simplici dicendi genere, quo Petrus tractatus suos aperit; existimares potius hoc superbum dicendi genus, ex rhetorum scholis repetitum, haec sesquipedalia verba a vano ac garrulo homine (Tanquelmo vel simili quodam argutulo) profecta esse, quam ab Abaelardo vero ac casto Musarum alumno. Aliter se res habet cum Bernardi testimonio. Quae enim hicce ex libro Sententiarum et Commentario ad Romanos in medium affert (in ep. 190), non quidem verbotenus in libro nostro leguntur, sed quoad sensum eadem se nobis offerunt [8].

---

8) Cfr. c. XXIII. nostri codicis nec non c. XXVIII. s. fin. Cum his locis comparandus est Abaelardi Commentarius in ep. ad Romanos (opp. p. 550—554). Expositioni de redemtione per Christum facta haec fere verba addit Abaelar-

Sed mirum. Abaelardus ipse contra testem modo dictum surgere videtur, qui alicubi ait [9]: quod autem capitula contra me scripta tali fine amicus noster concluserit, ut diceret: haec autem capitula partim in libro theologiae Magistri Petri, partim in libro Sententiarum ejusdem, partim in libro, cujus titulus est: Scito te ipsum, reperta sunt, non sine admiratione maxima suscepi, cum numquam liber aliquis, qui Sententiarum dicatur, a me scriptus reperiatur. Sed sicut cetera cuncta contra me capitula ita et hoc quoque per malitiam vel ignorantiam prolatum est. — Sed quis est, quin videat, utrumque, Petrum et Bernardum, jure suo ac veritati convenienter haec dicere potuisse? Abaelardus cum summa animi fiducia se nunquam talem librum composuisse,

---

dus: Quae quidem plenius suo loco exponemus. Nunc autem succincte, quantum ad expositionis brevitatem pertinet, de modo nostrae redemtionis quod videtur nobis sufficiat; si qua vero desunt perfectioni, Theologiae nostrae tractatui reservamus.

9) Abael. ep. 20. (= Confessio) opp. p. 333.

si nunquam ejusmodi titulum libro a se scripto proposuerit, contendere, Bernardus contra sine errore tractatum quendam, qui titulo „Sententiarum“ non a Petro sed ab alio quodam homine insignitus erat, Abaelardo adscribere potuit. Huc accedit, quod Bernardus in iis locis, in quibus de titulo libri sermo sit, non satis perspicue ac definite loquitur (cfr. annot. n. 4).

Quum igitur externa testimonianon refutent, Abaelardum librum, qui adversariis ejus atque aliis viris doctis sub titulo Sententiarum innotesceret, composuisse, porro inquirendum erit, num interna testimonia id probent ac flagitent, vel num diserta indicia in eo adsint, hunc librum ex Abaelardi manu prodiisse.

Ad hanc quaestionem solvendam ante omnia locus respiciendus erit [10], in quo auctor libelli nostri se ipsum nominat atque accuratius depingit. Dicit enim: quod quidem, quia in epistola ad Romanos super eum locum: Jacob dilexi rel. [11] diligenter ex-

10) c. XXIV.
11) Abael. Comment. in ep. ad Rom. opp. p. 646 ff.

pressi, hoc quasi notum praetereundum existimo. Haec verba haud obscure significant, autorem nostri scripti ab autore commentarii super ep. ad Romanos non differre. Hunc autem commentarium Abaelardi opus esse genuinum extra omnem dubitationem positum est. Quodsi igitur non in suspicionem incidat, callidum quendam interpolatorem haec satis dextre finxisse, Abaelardo quoque librum Sententiarum, quem dicunt, tribuas necesse erit. Huc porro facit, quod finis atque argumentum totius libri, inprimis comparatione cum libro Introductionis in theologiam instituta [12], ad Petrum ejus autorem lectores ablegat. Introductionis enim autor statim ab initio animadvertit, se materiam suam in tres partes divisam tractaturum, primum de fide, dein de caritate, denique de sacramentis locuturum esse. Quemadmodum autem Introductio ad posteritatis manus pervenit, ne priorem quidem partem,

12) Si ad finem et materiam spectes, comparari quoque possit liber Abaelardi qui inscribitur: Theologia Christiana, quem habes apud Martenium, in Thesauro Anecdot. T. V. p. 1156 sq.

de fide, absolvit, sed media in re, in disputatione de attributis Dei inchoata, thema uberius tractandum imperfectum reliquit. Abaelardus nempe in Introductionis L. III. c. 3 ait: se jam de tribus divini numinis attributis, de potentia sapientia bonitate, accuratius exponere velle. Initium capit a potentia; ab hac ad sapientiam transit sed media in expositione de hoc divino attributo, immo in media periodo rem suam missam facit; de bonitate vero ne verbum quidem legitur. Ita quoque de secunda ac tertia parte (de caritate scilicet ac sacramentis) Introductio nihil amplius profert. Noster jam libellus, quemadmodum dictum est, usque ad articulum de sapientia prorsus idem argumentum exhibet atque Introductio [13]. Ubi autem Introductio in mate-

---

13) Sanftlius quoque ex consensu argumenti in tractatu nostro propositi cum argumento Introductionis non νοθειαν libri nostri sed αὐθεντιαν potius colligendam esse putat. Ait enim: neque liber iste Abaelardo abnegandus est ea de causa, quod magnam partem ex ejusdem Introductione in Theol. excerptus sit. Id enim

ria tractanda desinit noster Codex pergit nec non inceptam materiam dispositioni, in Introductione propositae, accomodate absolvit. Capite XXII. de bonitate divina disputatur. Capite XXIII—XXXVII duae reliquae partes, tractatus de caritate et sacramentis, adduntur. Ita liber noster finem quendam, quem in Introductione Petrus tanquam suum profitetur, persequitur, quod, siquidem ratio qua id fiat Abaelardo digna esse videatur, non sine magno momento in *ἀυθεντίᾳ* nostri libri defendenda esse potest.

Atque profecto argumentum libri nostri Petro haud indignum judicari potest. Etenim si Introductionis cum libro nostro

---

Abaelardo haud insolitum fuisse certo persuadebitur, quisquis ejus Theologiam christianam cum ejusdem Introductione in Theologiam conferre voluerit. Is quippe deprehendet, primum et quintum Theologiae librum paene de verbo ad verbum in Introductione reperiri. De qua re loquens Guilelmus Abbas S. Theodorici in epistola ad Gaufridum Carnotensem et Bernardum: Duo autem, ait, erant libelli (Abaelardi) idem pene continentes: nisi quod in altero plus, in altero minus aliquanto inveniretur.

comparationem instituimus [14], eundem virum ab omni auctoritate humana liberum, [15] ingeniosum ac saepe audacem scripturae sacrae commentatorem, accuratum et diligentem antiquitatis perscrutatorem nec minus hominem perfectae aetatis suae ac variarum opinionum in ea auctoritatis quid habentium notitia gaudentem, reperimus. Idem prorsus locum habebit, si tractatum nostrum cum ceteris Abaelardi scriptis, inprimis cum Theologia christiana et commentario in ep. ad Romanos atque fragmentis ex ejus scriptis, quae apud adversarios extant, comparaverimus [16]. Quod eo magis notatu di-

---

14) Cfr. e. g. Introd. L. I. c. 2. cum c. 28 libri nostri.

15) c. 25 libri nostri: sed dicat Augustinus voluntatem suam, nos vero dicimus etc.

16) Si quem ea contradictio offendat, quam obviam habemus in verbis Confessionis (ep. 20 „solum filium Dei incarnatum profiteor ut nos a servitute peccati et a jugo Diaboli liberaret, et supernae aditum vitae morte sua nobis reseraret") cum verbis nostri libri (c. 23) collatis, is cogitet eandem contradictionem in Commentario super epistolam ad Romanos (c. 3) reperiri (cfr.

gnum est, quo minus ingenium, quale in Abaelardo erat, imitatione exprimi potest. Denique externa ac interna forma dictionis, linguae genus et stylus Abaelardum auctorem libri nostri esse probant. Obviam enim

---

N. 8). Praeterea in Confessione alia quoque diserte abnegantur quasi nunquam a Petro prolata et scripta, quae nihilominus in ejus libris leguntur. Egregium hujus rei documentum habes in Confessione (Opp. p. 331): „Quod igitur mihi vel per malitiam impositum est, quod scripserim: quia pater plena potentia est, filius quadam potentia, Spiritus sanctus nulla potentia: haec ego verba non tam haeretica quam diabolica, sicut justissimum est, abhorreo, detestor et ea cum suo autore pariter damno. Quae si quis in meis reperiat scriptis, non solum me haereticum, verum etiam haeresiarcham profiteor.“ Recte annotat Martenius (in praefat. ad Thes. n. Anecdot. Tom. V.), Abaelardum hisce verbis quasi proprio se jugulare gladio ac Bernardo scriptorum suorum censori applaudere. Attamen quam paullo post adjungit opinioni subscribere nolumus. Et sane (inquit) qui Petri Abaelardi genium semel agnoverit, is facili negotio advertit, hominem ita a natura comparatum fuisse, ut oppositas sibi invicem propositiones haud aegre docere potuerit.

habes latinum sermonem, quo delecteris, prorsus diversum ab eo sermone, qui in istis barbariei temporibus invaluerat. Noster libellus affatim probat, auctorem nostrum aeque atque Abaelardum assidue in tractandis et volvendis antiquitatis scriptoribus, Ciceronis Horatii aliorum fuisse versatum.

Quodsi ex his concludere licet, librum nostrum vere ab Abaelardo scriptum fuisse, porro investigandum erit, quo circiter tempore in publicum prodierit? Cum igitur, ut supra demonstravimus, summa similitudo inter nostrum librum atque Introductionem intercedat, cardo rei in eo versatur, num librum nostrum priori vel seriori tempore atque Introductionem scriptum esse arbitremur. In hac re non sine magna veri specie dixeris, nostrum tractatum priorem fuisse ac lineamenta Abaelardianae Theologiae vel ejus Theologiam in compendium redactam in se continere; ad ulteriorem ejus enarrationem Introductionem scriptam ac scribendam fuisse; defensionem denique ac amplificationem Theologiam christianam Abaelardi absolvere. Nihil enim in hac opi-

nione temerarii et insulsi esse videtur, Petrum idem thema tribus modis, paululum inter se diversis, voluisse tractare, ita ut ab imperfectiori opere ad perfectius paulatim ascenderet.

Sed huic sententiae locus libri nostri, qui capite XXXIV. legitur, diserte contradicit. In hoc enim auctor ad commentarium super ep. ad Romanos provocat. Jam cum Commentarius aperte innuat Introductionem ante eum scriptam esse, non dubium esse potest, quin noster libellus post Introductionem locandus sit. Praeterea nihil certi de tempore definiri potest. Prorsus in dubio relinquendum esse videtur, num liber noster ante vel post Theologiam christianam et librum titulo: scito se ipsum, insignitum prodierit? Pro nostra sententia, eum medium locum inter Commentarium et Theologiam christianam tenere, id unice proferri potest, Petrum Theologia christ. edita argumentum Introductionis, jam prius editae, vix ac ne vix quidem tam accurate, quemadmodum id in nostro libro factum esse videmus, repetiturum fuisse. Ante uberiores theologiae

commentarios haec repetitio minus mirationem movere potest. Sed his missis pro certo affirmare licet librum ante annum MCXL compositum esse. Ultra hunc annum non facile progrederemur.

Huic quaestioni altera quaedam finitima est, num Petrus Introductionem ad finem perduxerit an imperfectam mutilamque, ut eam in editione Parisiensi habemus, reliquerit? Hanc vero quaestionem modo attingere, cum alii quoque eam attigerint, nec tamen uberius persequi volumus. A priori lis dirimi non potest. Pro utraque enim opinione, Abaelardum libro ultimam manum addidisse sive opus inceptum non perfecisse, causas satis graves enumerare licet. Utraque opinio suis laborat difficultatibus. Beatus Sanftlius stat a Mabillonii [17] partibus, qui sine longa causarum enumeratione Introductionem ex Abaelardi manu perfectam prodiisse statuit vel potius conjectatur. Ea, quae deessent, ait, a posteris ob sparsos er-

---

17) Mabillonius, Admonit. ad Ep. 190 Bernardi (Opp. B. T. I. p. 642).

rores resecta esse. Sed difficile est intellectu, cur is, qui hanc criticastri provinciam in se suscepit, medio in libro demum res minus placentes severe amputaverit, cur non in prioribus capitibus idem fecerit, immo potius si sibi constare voluisset totum exemplar, quod in manus incidit, perdiderit et ex more tunc temporis usitato igne concremaverit? Alteri contra opinioni, Petrum Introductionem numquam absolvisse, sed aliqua re impeditum fuisse, quo minus inceptas perficeret lucubrationes, duo favere videntur. Id scilicet primo loco, quod tum facile explicari potest, cur media in propositione oratio cesset; deinde id fortasse quoque altero loco, quod forma Theologiae christianae summam similitudinem cum Introductione, quatenus in utroque tractatu idem reperitur, refert [18]. Praeterea quaeri potest, cur

18) Neque tamen me praeterit, hanc causam quodammodo incertam esse. Etenim si Introductionem imperfectam esse ex eo volumus elicere, quod Theologia imperfecta sit, hanc quoque re vera imperfectam fuisse primum esset evincendum, si circulum in demonstrando subterfugere velis.

tandem Abaelardus, qui perfectiore jam opere Introductionis scripto perfectius etiam opus (dico Theologiam) superaddendi consilium habuit, librum compendii formam prae se ferentem conscripserit? Si conjecturae locus permittitur, arbitrari licet Petrum nostrum id fecisse in usum Scholarum, quas coram fideli discipulorum cohorte, una cum praeceptore dilectissimo in solitudinem abeunte, in Paracleto habuerit. Pariter atque apud Introductionem [19] discipulos id rogare Abaelardumque eorum votis annuere potuisse, quis est quin videat? Cui haec minus placuerint, in commodum eorum, qui systema ejus in compendioli formam redactum penitius cognoscendi desiderio flagrarent, id factum esse statuere licet. Quum id modo

---

Quin etiam Introductio perfecte existere potuisset, licet Abaelardus nunquam Theologiam prorsus absolvere potuerit seu voluerit.

19) Cfr. Praef. Abael. ad Introd.: „Scholarium nostrorum petitioni prout possumus satisfacientes, aliquam sacrae eruditionis Summam, quasi divinae scripturae Introductionem, conscripsimus." Cfr. historia calamitatum. c. 9.

summis laudibus exornaretur, modo omni contumeliarum genere cumularetur, sinceros veritatis amicos ad justam rei considerationem ejusmodi librum expetere potuisse, a verisimilitudine non alienum esse videtur. Ab his deinde in aliorum manus, qui minus bene erga Magistrum Petrum animati essent, librum transiisse existimandum erit.

Quam demumcunque sententiam priorem seu posteriorem praeoptes, benevole lector, alia praeterea sententia in auxilium vocari potest.

Haud vero absimile videtur, Abaelardum non ipsum, quae in nostro libro legantur, literis mandavisse, sed alium quendam hominem doctum. Si eorum conjecturae, qui Introductionem olim perfectam extitisse arbitrantur, calculum adjicimus, haec sententia magnopere se commendat. Quo magis Petro indignum esse judices, qui personam abbreviatoris vel excerptoris (sit venia verbo!) egerit, eo facilius ejus cultori et discipulo id tribuere possumus. Brevis historicarum rerum tractatio, quae in tractatus nostri c. 12 invenitur, quamquam in Intro-

ductione (L. I, 15. — II, 7.) fusius expositae sunt, significare videtur hominem, qui librum excerpendo res ad philosophiae historiam pertinentes minoris, demonstrationem vero Abaelardianam majoris pretii aestimabat. Neque minus, si cum iis facimus, qui Introductionem non absolutam esse contendunt, haec sententia habere videtur, quibus possit defendi. Si enim accipimus, aliquem, qui scholis philosophico-theologicis Abaelardi interfuerit, in his ipsis vel post eas [20], argumentum earum breviter sibi notasse, Introductionem variis locis consuluisse atque ejus ope schedulas suas perfecisse vel Abaelardi crisi subjecisse, similitudo atque dissimilitudo, quae inter Introductionem Petrinam atque nostrum librum intercedit, aeque atque aphoristica totius libri, quae hic illic comparet, forma, explicari potest. Singulorum etiam capitum initia faciliorem haberent interpretationem. Nihilominus autem nostro libro *αὐθεντια* vindicari potest, si latiorem illam retinemus *αὐθεντιας* notionem,

---

20) Cfr. c. XXIII. sub initio.

quam nostro tempore cum in aliis literarum regionibus, tum in theologia, inprimis in historia critica Novi Instrumenti, receptam esse videmus; licet enim materia ore accepta per alium litteris mandata sit, Abaelardo tamen originem debet.

Ex eadem ὑποϑεσει ea denique, quae supra de existentia et titulo libri dicta sunt, facillime componi possunt. Uterque et Abbas Claraevallensis et Magister Petrus verum professi sunt. Amícus quidam et cultor Abaelardi libro nostro a se composito titulum Sententiarum imposuit, quo quidem suo titulo Bernardus librum accepit. Abaelardus autem neque ejusmodi librum scripserat neque ejusmodi titulo instruxerat.

Sed mittamus has aliasve quaestiunculas, quae non nisi historica via solvi possunt. Si autem Oudino [21] fidem habere li-

---

21) C. Oudinus, Comment. de script. eccl. antiq. T. II. p. 1169. 70: Inter Mss. Codices Bibliothecae Bodleianae Codice 8615 in adversariis Langbaini Cod. 2. N. 6 P. Abaelardi Introductionis ad Theol. Libri tertii supplementum p. 148. Et paullo post: Inter Mss. Codd.

cet, simulatque Theologorum Oxoniensium aliquis otium suum theologicum ad hanc rem dijudicandam adhibere velit, id fieri potest.

Interea liber nobis satis memoratu dignus esse videbatur, qui in lucem proferretur. Etenim praeter eas causas, quibus quodvis antiquitatis monumentum veneratione prosequimur et communis juris facimus, aliae quoque nos instigarunt. Scilicet speravimus primo loco sane, ut liber historiae dogmatum, praecipue historiae Soteriologiae et Ethices per priorem, quam dicunt, Scholasticismi periodum, enarrandae, adjumento esse atque meliorem de eo momento, quod Abaelardus in theologia Petri Lombardi com-

---

Universitatis Oxoniensis N. 458 in Mss. Codd. Collegii Baliolensis R. 5. P. Abaelardi Theologiae libri tres, quorum tertius integer est, non ut in impressis mutilus et imperfectus. — In Bibliothecis Galliae hujusmodi codices perfecti non fuisse videntur. Ait enim Martenius, in obss. praeviis ad Abael. Theol. Christianam (Thesaurus n. Anecd. T. V. p. 1148): Abaelardi Introductio mutila est in editis, nec perfectam invenimus in manuscriptis.

ponenda habuit [22], intelligentiam aperire posse. Deinde nexum, qui inter singulas Abaelardi sententias intercedat pariter atque historiam M. Petri nova luce collustrari posse, judicavimus. Accurratior enim hujus theologiae partis notitia ad elucidandas diversas difficultates, ad adversariorum [23] Abae-

---

22) Joannes Cornubiensis in Eulogio: Mag. P. Abaelardus in Theologia sua sic disserit: Quid est dicere Deum fieri hominem, nisi divinam substantiam quae spiritualis est humanam, quae corporea est, sibi unire in personam unam. — Quod vero a M. P. Abaelardo hanc opinionem suam Magister Petrus Lombardus acceperit, eo magis suspicatus sum, quia librum illum frequenter prae manibus habebat et forte minus diligenter singula perscrutans, ut qui ex usu magis, quam ex arte disputandi peritiam haberet.

23) a) Guilelmus, Abbas S. Theodorici in ep. ad Gaufredum, Ep. Carnotensem et Bernardum Cl. (Bernardi opp. T. I. p. 303), b) Bernardus Claraev. aa) Epist. ad Episc. Senonas convoc. bb) Ep. ad Episcop. et Cardinales Curiae. cc) Epistola ad Innocentium P. dd) Capitula haeresium P. Abaelardi XIV. ee) Ep. ad Guidonem de Castello. ff) Ep. ad Mag. Yvonem Cardinalem. (Bern. opp. T. I. p. 181—186 et

lardi machinationes justa lance ponderandas, ad veritatem vel falsitatem opprobriorum ei factorum perscrutandam, ad justam defensionum ab ipso profectarum [24] vel in ejus gratiam susceptarum [25] aestimationem, accomodatissima esse videtur. Sed de hisce

---

646—664). c) Epistola Samsonis, Archiep. Remensis et alior. ad Innocentium P. (Bern. opp. T. I. p. 184.) d) Rescripta Innocentii P. contra haereses P. Abael. (Bern. opp. T. I. p. 186.) e) Gualterus de Mauretania Ep. Laudunensis, ep. ad P. Abaelardum (Dachery, spicil. vet. scrr. T. III. p. 524 sqq.) f) Robertus Pulleyn, observ. contra Abael. in Sententiarum libro I. artic. 7 .de omnipotentia Dei. (Ed. D. H. Mathoud. Par. 1655.)

24) a) Confessio (= apologia). Universis eccl. S. filiis P. Abaelardus ex eis unus sed in eis minimus. (Ep. 20. opp. p. 330). b) Ep. 21. ad G. Paris. Episcopum. c) Historia calamitatum c. 9—11. d) Ep. ad Heloissam suam. (Opp. Ab. p. 308.)

25) Berengarii Scholast., Apologeticus contra Bernardum; cum quo conferantur Ej. epp. ad Episcop. Mimatensem et contra Carthusienses, (opp. Abael. p. 302—329.) V. quoque Ottonem Frisingensem, de gestis Friderici I. Imper. L. I. c. 47.

et Augustus Neander, praeceptor dilectissimus, summe reverendus, in Bernardi vita brevi apparitura, et alii Viri docti, amicitiae vinculo nobis conjunctissimi, Bernardus Hundeshagen, Albertus Liebner, Carolus Meier, Ludovicus Pelt, in iis operibus, quae de scholastica aetate praepararunt et praeparant, uberius exponent.

Restat ut de externa Codicis forma aliqua addamus. In folio scriptus extat, ita tamen ut minorem hujus formae ambitum expleat. Materia, quae adhibita est, charta Pergami vulgo appellata, egregie est conservata. In quavis pagina duae rimae reperiuntur, quarum quaevis triginta vel trig. et unam lineam complectitur. Numeri capitibus inscripti rubro colore varioque ornatu gaudent, initiales litterae decora sua habent. Scriptio paullulum pallida est; litterarum ductus, multis modis in compendium redacti, ut videtur ex Abaelardi aetate oriundi. Totus liber constat XXXIX membranis, vel LXXVII paginis. Quae in his vel illis locis corrigenda essent correximus, quae e textu

removenda putavimus lunulis, quae addenda uncis inclusimus, conjecturas nonnullas in extremo adnotavimus libro.

De argumento jam dictis haec addimus. Ab initio codicis elogium Abaelardi legitur, quod Pezius jam edidit [26]; tum XXXVII capitum inscriptiones, denique capita ipsa subsequuntur. Aptum videbatur codicem, qui per se non magno gaudet ambitu, perfectum et integrum exhibere. Nam licet c. I—XI cum Introductione multis in locis consentiant, in aliis tamen ab ea recedunt. Noster codex prorsus novas propositiones exhibet, quae Introductionis locis lucem affundunt et corruptissimo Introductionis textui medelam afferre possunt. Sed hoc quoque praetermisso, ob id jam totus ty-

26) In Thesauro Anecdotorum T. III. Diss. Isag. p. XXII. — Cum Petzius ex eodem codice Emmeramnensi, in quo vel elogium hoc Abaelardi et liber noster reperiuntur, librum Petri, qui inscribitur: Nosce te ipsum, edendum curaverit, non possumus non credere, ipsum quoque eandem cum Mabillonio de libro nostro opinionem habuisse (v. N. 2) ideoque eum ulterius non respexisse.

pis exprimendus esse videbatur, quod necessitudo inter Introductionem et nostrum librum non nisi hac sub conditione perspicue intelligi et judicari poterat.

Quod titulum attinet, quem libro nostro indidimus, eum quem codex noster habebat retinere noluimus, quia Petrus disertis verbis declaravit, se nunquam librum hoc titulo insignitum scripsisse. His verbis fides denegari nequit. Ceterum facile intelligi potest, quemadmodum noster liber titulum Sententiarum acceperit, quid demumcunque de ejus origine pro vero habueris. Vocabulum enim „Sententiarum" ante et post Petrum nostrum verbum receptum erat in ejusmodi libris titulo insigniendis [27]. Si igitur cui Abaelardi liber sine titulo in manus venit, hunc titulum libro indidit. Sub hoc nomine deinde liber innotuit. Ita

---

27) Simili modo liber Abaelardi: Sic et Non, in codicibus inscribitur: collectio Sententiarum P. Abaelardi. — Circumferebatur quoque Liber Sententiarum, cui nomen S. Bernardi praefixus erat. Rejecerunt eum editores ad calcem operum Bernardi.

quoque ad Abbatem Claraevallensem [28] pervenit. Praeterea in memoriam revocandum est, titulos operum Abaelardi multum variare. Ita, ut alia omittamus, Petrus Introductionem ipsam modo opus de fide S. trinitatis appellat, modo Theologiam suam, modo Theologiae tractatum de unitate et trinitate divina, modo librum de trinitate (hist. cal. c. 9); simili modo adversarii promiscue de Theologia, de libro Trinit. etc. sermonem fundunt. Hinc statuimus, titulum codicis non multum curandum sed aliquem eligendum esse, qui titulis operum Abaelardi nostro operi quoad materiam finitimorum finitimus esset ac simul id quod libro proprium esset indicaret.

Sed haec hactenus. Reliquum est, ut aulicae Bibliothecae Antistiti et Custodibus pro

---

28) Natalis Alexander, hist. eccl. Sec. XII. Diss. 7. a. 6: Locum illum a S. Bernardo confictum credere sanctitas ipsius vetat. Sumtus est itaque ex libro, qui sic appellabatur, quod forte inscriptione careret ac sententias nihilominus de rebus theologicis contineret.

summa liberalitate atque humanitate, qua mea studia adjuverunt et pro larga institutione, quam de argumento, historia, administratione atque institutione bibliothecae regiae ab iis accepi, gratias quam possum maximas agam et exponam. Ab his quoque Viris audivi alium quendam Abaelardi librum qui inscribitur: Sic et Non, satis notum, ex Bibliothecis Monachorum Monacum venisse[29] atque hic adhuc extare. Vidi hunc librum eumque ex parte legi, sed in locum suum reposui, quia Victorem Cousin, Philosophum Parisiensem, Virum plurimis nominibus insignem, in lucem eum editurum esse, compertum habebam.[30] In

---

29) Codex hic ex Bibliotheca Benedictinorum Tegernseêensi anno MDCCCIV in Bibliothecam regiam Monacensem transmigravit. In Collectione Codd. Tegerns. designatus est: C. T. Lat. 926. Membranis est scriptus, fol. XC. 8. Imp. Incipit prologus his verbis: cum in tanta librorum multitudine nonnulla etc. Dividitur liber in capitula 156, quorum primum titulum gerit: quod fides humanis rationibus non sit astruenda.

30) Victor Cousin igitur flebile illud judicium irri-

summis meis votis est, ut liber mox appareat atque simul cum nostro libro atque iis quae prius ex Bibliotheca Caesarea Vindobonensi exhibuimus fragmentis, studium Abaelardi apud aequales denuo excitet, unde demum efficietur, ut omnibus Abaelardi operibus collectis atque simul editis monumentum tali Viro dignum exstruatur. Dum hoc speramus et expetimus, sub finem verba subjungimus cultoris Abaelardi, qui summa ejus reverentia abreptus, tempore tristi, haec eloqui ausus est: Have et vale mi Abaelarde redivive, tibi ipsi tuisque cineribus Phoenix et a veritate, temporis filia,

---

tum reddet, quod in consessu Benedictinorum Parisiensi ante seculum habebatur, de quo Martenius (l. c.) haec fere enarrat: Est penes nos ejusdem Abaelardi liber, in quo genio suo indulgens, omnia christianae religionis mysteria in utramque partem versat, negans quod asseruerat, asserens quod negaverat: quod opus aliquando publici juris facere cogitaverat noster Acherius, verum serio examinatum aeternis tenebris potius quam luce dignum de virorum eruditorum consilio existimavit. Cfr. Histoire litteraire de la France l. c. p. 131.

in lucem erute! Hoc tibi dictum tolle memor:

> At mihi quod vivo detraxerat invida turba,
> Post obitum duplici foenore reddet honor!

Dabamus Monaci,
in ipsis S. Paschatis Vigiliis,
MDCCCXXXV.

PETRI ABAELARDI

EPITOME THEOLOGIAE

CHRISTIANAE.

Caput I.

Quod nostrae salutis summa sint fides, charitas et sacramenta, et quid sint haec singula.

Tria sunt, ut arbitror, in quibus humanae salutis summa consistit. Scilicet fides, charitas et sacramenta. Spem autem in fide, tanquam speciem in genere, comprehendi existimo. Est quippe fides existimatio rerum non apparentium, hoc est sensibus corporis non subjacentium. Spes vero est existimatio alicujus commodi adipiscendi, quando scilicet quis credit se aliquid boni assecuturum esse. Est igitur fides tam bonarum quam malarum rerum et tam de praesentibus quam de praeteritis vel futuris, sicut in principio enchiridii beatus disserit Augustinus. Spes autem tantum de bonis est et de futuris. Exspectatio siquidem alicujus incommodi non tam spes dicenda est quam desperatio, id est diffidentia a bono. Caritas est amor honestus, qui ad hoc scilicet refertur, ad quod debet, ut si Deum ipsum propter se et proximum propter Deum diligamus. Nihil quippe amandum est, nihil omnino faciendum, nisi propter Deum, ut in Deo finem omnium constituamus. Unde ipse *A* et *Ω* dicitur, id est principium et finis. Principium quidem supre-

mum, a quo omnia. Finis, id est, finalis causa et suprema, propter quam omnia. Neque enim comedere nec dormire et uxorem ducere nec omnino aliquid facere non propter Christum debeo. Alioquin bestialiter, nostris tantum voluptatibus dediti viveremus. Comedere autem propter ipsum debemus, ut corpori quod suum est et nobis commissum est ad militandum necessaria impendamus, quibus in ejus obsequio sustentetur. Similiter et dormiendo ipsum reficiamus ut vigilare cum oportet, in ejus laudibus valeamus. Uxor quoque ab eo, qui est incontinens, ducenda est, non solum ad filios generandos, sed ne eum fornicatione offendat. Sic et cetera propter ipsum facienda constat. Alioquin frustra remunerationem exspectaremus, si, quae agimus, propter ipsum non faciemus. Quod diligenter apostolus adtendens in epistola ad Corinthios ait: Sive ergo manducatis sive bibitis sive aliud quid facitis, omnia in gloriam Dei facite.

Sacramentum est visibile signum invisibilis gratiae, veluti cum quis baptizatur, ipsa exterior ablutio corporis, quam videmus, signum est interioris ablutionis animae. Cum ita homo interior a peccatis mundatur, sic exterior a sordibus carnalibus lavatur.

Caput II.

De fide, quae et naturaliter praecedit.

Nunc autem tribus supra positis breviter assignatis atque descriptis de singulis diligentius agamus, quantum ad supra positam humanae salutis summam

attinere videtur, et de his praecipue, quae majoribus implicita quaestionibus esse videntur. Ac primum de fide, quae naturaliter ceteris prior est, tamquam bonorum omnium fundamentum. Quid enim sperari, ut speratum amari potest, nisi prius credatur? credi autem potest, si non ametur vel speretur. Ex fide igitur spes nascitur, cum quod credimus bonum nos adepturos esse per Dei misericordiam confidimus. Unde apostolus: fides est substantia sperandarum rerum, hoc est fundamentum et origo, unde ad speranda aliqua perducimur, credendo scilicet, primum ea esse, ut postmodum speremus. Argumentum non apparentium, hoc est probatio quod sint aliqua non apparentia. Quia nemo enim fidem non esse dubitat, ex hoc oportet, ut aliqua non apparentia esse credat. Cum fides, ut dictum est, proprie non dicatur nisi de his, quae nondum apparent. Unde juxta apostolum cum nunc tria manere dicantur, scilicet fides, spes, caritas. Sola caritas nunquam excidet, tam hic quam in futuro mansura. Ex quo et merito major dicitur, tam dignitate perseverantiae, quam remunerationis merito, cum scilicet sola, ut aestimo, remuneratione sit digna. Si quis autem de apparentibus quoque fidem haberi dicat, fidem abusive nominat. Reperitur tamen fides dici de apparentibus, sicut de non apparentibus. De utroque autem prae manibus exempla habemus. Gregorius homilia 26. lib. 2 evang. cum apostolus dicat: Est autem fides substantia etc. Profecto liquet, quia fides illarum rerum est argumentum, quae appareri non possunt. Quae enim sunt apparentia, fidem non habent, sed agnitionem. Idem dialogo libro quarto c. 7. Cum

Paulus dicat, est fides s. etc. hoc veraciter debet credi, quod videri non potest. Nam credi iam non potest, quod videri potest. Augustinus super Joannem: Et nunc dico vobis prius quam fiat, ut cum factum fuerit credatis. Quid est hoc, cum magis hoc credere habeat, antequam fiat id quod credendum est. Hoc est enim laus fidei, si quod creditur non videtur. Numquid magnum est, si id creditur, quod videtur. Secundum illam domini sententiam, qua discipulum arguit, dicens: quia vidisti me, credidisti. Beati qui non viderint et crediderint. Sed aliud vidit et aliud credidit. A mortali quippe homine divinitas videri non potuit. Hominem igitur vidit et dominum confessus est dicens: Deus meus et dominus meus. Nam ipsa fides sic est diffinita: Fides est substantia etc. Quapropter quid sibi vult, ut cum factum fuerit credatis. Nam et ille cui dictum est, quia vidisti me etc. non hoc credidit, quod vidit, cernebat enim carnem, credebat Deum in carne latentem. Sed si dicimus credi, quae videntur, sicut dicit unus quisque, se oculis suis credidisse, non tamen ipsa est quae aedificat in nobis fides, sed ex rebus, quas videmus, agitur in nobis, ut ea credantur, quae non videntur. His ergo et aliis multis, quae inducere possimus testimoniis, patet, fidem modo proprie modo improprie dici, cum scilicet non solum de occultis sed de manifestis fides dicatur. Sunt autem plura etiam ad Deum pertinentia, quae credi vel non credi nihil interest nostra, quia sive credantur sive non, nullum incurrimus periculum. Velut si credamus, Deum cras pluviam daturum vel non, vel huic homini miseri-

cordiam impensurum, vel non, vel si credamus Christum hujus vel illius staturae fuisse, vel non, vel in hac civitate praedicasse, vel non.

Ei igitur qui de fide ad aedificationem loquitur ea sola tractare ac docere sufficit, quae, si non credantur, damnationem pariunt. Haec autem ea sunt duntaxat, quae ad fidem catholicam spectant. Est autem fides catholica i. e. universalis, quae ita omnibus necessaria est, ut nemo discretus absque ea salvari possit. Vel catholica fides dicitur universalis ideo, scilicet quod nos unum facit vel quod nos unit Deo. Unde Athanasius, cum praemisisset, haec est fides catholica, statim illud aperiens, unde dicta sit catholica, addidit: Quam nisi quisque etc. Sunt et, qui velint catholicam fidem dici ad differentiam fidei haereticorum non ubicunque cum ecclesia dilatatae, sed quasi in angulo latitantis.

Caput III.

Circa quae fides catholica consistat.

Fides autem catholica partim circa ipsam divinitatis naturam, partim circa divina beneficia et quascunque Dei rectissimas dispensationes vel ordinationes consistit, quae nobis diligenter apostolorum vel sanctorum patrum symbolo sunt expressa. Ac primum de his, quae ad divinam naturam pertinent, disseramus. Qualiter scilicet in una et in eadem penitus divina substantia tres personae credantur et quid in uno Deo rationis vel utilitatis haec habeat personarum distinctio. Primum igitur hanc fidei summam de unitate scilicet ac trinitate divina

proponamus, dein propositam, prout dominus dederit, disseramus.

Caput IV.

Quod fidei summa sit in unitate ac trinitate divina.

Christianae igitur fidei religio unum solummodo Deum tenet esse, unum omnium Deum, unum omnium creatorem, unam substantiam sive essentiam incommutabilem penitus et simplicem, cui nec pars aliqua, nec aliquid, quod ipsa non sit, vel fuerit, posse inesse, quam per omnia sola praedicat et secundum unitatem, hoc excepto, quod ad personarum pertinet multitudinem. Huic itaque tam simplici et individuae substantiae tres personas sibi per omnia coaeternas et coaequales, non numero sed proprietatibus divisas, veraciter confitetur. Deum patrem et filium ejus Deum, spiritum sanctum ab utrisque procedentem. Non est autem una persona altera, licet sit hoc ipsum, quod altera. Neque enim, qui pater est, filius est vel spiritus sanctus est, neque qui filius est, pater est vel spiritus sanctus. Sed, quod pater est, filius est et spiritus sanctus est et e converso. Idem quippe Deus tam pater est quam filius vel spiritus sanctus. Unum prorsus in natura, unum tam in numero quam substantia, sed iuxta eorum proprietates ita personaliter distinguuntur, ut alius sit iste, quam ille, non aliud. Unde Sedulius: Non quia qui summus pater est et filius hic est, sed quia quod summus pater est et filius hoc est. Proprium autem est Dei patris ingenitum esse, id est a se ipso non ab alio existere, sicut filii proprium est, a solo patre genitum esse, non factum, non creatum

dici, sic spiritui sancto ab utroque procedere, non creatum aut factum esse. Quod enim aeternaliter subsistit atque initio caret nec creatum nec factum dici convenit. Solum ergo patrem ingenitum dicimus, hoc est a se ipso, non ab alio esse. Unde Isidorus Etymolog. libro sexto: Pater, inquit, solus non est de alio, ideo solus apellatur ingenitus. Aliud ergo est dicere patrem ingenitum, aliud dicere non genitum, sic ut aliud dicere, aliquid injustum et aliquid non justum. Quippe quod injustum est, necesse est esse non justum, sed non e converso. Lapis quippe est non justus nec tamen injustus. Sic et cum pater dicitur ingenitus, constat profecto, eum esse non genitum, id est, non esse filium. Spiritus vero sanctus ipse quoque est non genitus, cum ipse etiam non sit genitus, id est non sit filius, nec tamen omnino est ingenitus, cum ipse ab alio sit, tam a patre scilicet quam a filio procedens. Solus igitur pater dicitur ingenitus, sicut solus filius genitus. Spiritus vero sanctus nec genitus nec ingenitus, sed ut dictum est, non genitus. Unde Augustinus ad Orosium capite quinto: Spiritum sanctum nec genitum nec ingenitum fides certa declarat, quia si dixerimus ingenitum, duos patres affirmare videbimur, si vero genitum duos filios credere culpamur. Idem *) de orthodoxa fide ecclesiasticorum dogmatum c. primo: Pater ergo est principium deitatis, a quo filius natus, a quo spiritus sanctus non natus, quia non est filius, nec ingenitus, quia non est pater.

---

*) Scilicet: Gennadius.

Hunc et beatus Gregorius secutus in symbolo epistolis suis praescripto meminit dicens: Credimus spiritum sanctum nec genitum nec ingenitum esse, sed coaeternum de patre et filio procedentem. Cum autem unaquaeque harum personarum sit Deus, sit dominus, sit creator, nec una persona sit altera, non tam ideo plures dii vel domini sunt, seu creatores, sicut plures sunt personae. Quippe cum dicimus Deos et dominos aut creatores, quemdam numerum rerum ostendimus, quarum unaquaeque Deus sit aut dominus, aut creator, cum in divinitate nulla rerum possit esse multitudo. Unde et individuam dicimus trinitatem. Cum vero multas in Deo profitemur personas, proprietatem non rerum multitudinem demonstramus. Quaedam ergo de singulis tantum dicuntur personis, ut ingenitus de solo patre, genitus sive incarnatus de solo filio, procedens ab utroque de solo spiritu sancto; quaedam conjunctim tantum et non singillatim, ut trinitas simul de tribus personis; quaedam tam conjunctim quam divisim de eis aeque dicuntur, ut Deus, creator, dominus, omnipotens, sapientia, virtus etc.. Solum vero hoc nomen, quod est persona, pluraliter proferimus, cum scilicet plures personas profiteamur, non Deos aut dominos nec ullam in ceteris pluralitatem recipiamus. Unde Augustinus de trinitate libro VII. c. 6. pater ad se dicitur persona, nec ad filium vel ad spiritum sanctum. Item hoc solum nomen est, quod cum dicatur de singulis ad se pluraliter, non singulariter accipitur in summa. Dicimus namque: pater est persona, filius est persona, spiritus sanctus est persona; pater tamen et filius et spiritus sanctus non sunt una persona sed tres.

Caput V.

Quid ipse sentiat de unitate ac trinitate, ostendit et id ratione et auctoritate defendit.

Hac autem fidei summa circa unitatem ac trinitatem divinam breviter proposita, reliquum est, ut adversus inquisitiones dubitantium congruis similitudinum exemplis eam defendamus et astruamus. Quid enim ad doctrinam loqui proficit, si quod dicimus exponi non potest, ut intelligatur. Quod diligenter beatus Augustinus, cum difficillimum illum de trinitate locum exponere vellet, quo Evangelista Joannes exorsus est dicens: In principio etc. hoc, inquit, animalis homo non percipit. Quid ergo, fratres, silebimus hoc? Quare scribitur, si siletur, aut quare auditur, si non exponitur? sed ut quid exponitur, si non intelligitur? Primum ergo nobis disserendum occurrit, quid sibi velit ista personarum discretio, vel distinctio in una natura divinitatis, ut eadem sit pater, eadem filius, eadem spiritus sanctus, cum summum bonum et in omnibus hac distinctione trinitatis intelligamus. Patris namque nomine divinae majestatis potentia designatur, quod quidquid velit, efficere possit. Unde in enchiridio Augustinus. Neque enim veraciter vocatur omnipotens, nisi quam quidquid vult potest; Idem in libro de spiritu et litera: non potest facere injusta, quia ipse summa justitia et bonitas est. Omnipotens vero est non quod possit omnia facere, sed quia potest efficere, quidquid vult. Hoc est ita in potestate ejus sunt omnia posita, quod de omnibus, quae ipse vult, ordinare, vel facere, non est aliquis, qui possit ejus voluntatem impedire. Sicut autem patris vocabulo

divinae majestatis potentia specialiter exprimitur, sic filii seu verbi appellatione Dei sapientia genita significatur, qua sic cuncta discernere valet, ut in nullo penitus decipi queat. At vero Spiritus sancti nomine ipsa ejus caritas vel benignitas ab utrisque procedens censetur, quod scilicet eo modo vult omnia provenire, quo melius possint. Non est autem perfectus in omnibus, qui in aliquo impotens invenitur, nec perfecte beatus est, qui in aliquo potest decipi, nec penitus benignus est, qui optime fieri omnia ac disponi non vult. Ubi vero haec tria conveniunt, ut tam scilicet potentia quam sapientia quam bona voluntate sit perfectus, nihil boni est, quod ejus plenitudini desit. Tale est ergo Deum patrem ac filium ac spiritum sanctum nos profiteri, ac si ipsum, ut dictum est, summum bonum esse, praedicemus, cui tamquam bonorum omnium plenitudini nichil desit. Nec solum haec trinitatis distinctio ad summi boni perfectionem ut dictum est describendam convenit, verum etiam ad persuadendam hominibus divini cultus perfectionem, (ut religionem) plurimum proficit, ut ob hoc praecipue ipsa Dei sapientia incarnata in praedicatione sua ea recte decrevisset assumere. Duo quippe sunt, quae nos omnino domino subjectos efficiunt: Timor videlicet atque amor. Potentia siquidem et sapientia maxime timorem incutiunt, cum eum judicem esse sentimus et quae voluerit omnia posse punire scimus, et nihil eum latere cognoscimus. Benignitas vero ad amorem pertinet, ut, quem benignissimum habemus, potissimum diligamus, ex quo etiam adverti potest eum in pietate ulcisci velle, quia quo plus ei

placet aequitas, eo magis displicet ei iniquitas. Unde: dilexisti justitiam et odisti iniquitatem. Sed nec solum ad timorem vel amorem Dei hominibus incutiendum haec trinitatis distinctio necessaria est, sed etiam ad universorum operum ejus commendationem plurimum valet, ut quaecunque agit utpote egregie fieri credatur, qui quodcunque velit efficere possit et omnibus modum servare sciat et optime cuncta fieri seu procedere velit. Unde cum ad aliquid operandum divinam gratiam inploramus, recte trinitatis commemorationem facimus, dicentes, in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, vel in nomine sanctae et individuae trinitatis, ut scilicet divinam potentiam et sapientiam seu benignitatem commemorantes, quaecunque efficiat, egregie fieri demonstremus. Unde et Moyses, cum de universitate mundi ageret, in ipso statim genesis exordio Deum Patrem et Filium et Spiritum sanctum commemorat, ut quaecunqne a Deo fieri narrat, egregie facta credantur. Cum enim ait: In principio creavit Deus coelum et terram et postmodum adjecit et spiritus domini ferebatur super aquas, divinam trinitatem diligenter expressit. In Deo quidem creatore patrem insinuans, id est divinam commemorans potentiam, per quam creare de nihilo omnia potuit. Quod etiam hoc nomen Deus non incongrue juxta propriam interpretationem innuit, quod hoc videlicet quasi theos (Θεος), id est timor interpretatur, cum potestati reverentia timoris maxime exhibeatur. Nomine vero principii filium designat, id est divinam rationem seu sapientiam, in qua per providentiam cuncta prius consistere quodammodo habuerunt. Unde evan-

gelista de verbo patris disserens quod factum est, inquit, in ipso vita erat. Sic et Macrobius Platonem secutus, mentem Dei, quam Graeci noum ($\nu o \upsilon \nu$) appellant, originales rerum species, quae ideae dictae sunt, continere meminit; antequam, ut ait Priscianus, prodirent in corpora, id est, in effecta operum provenirent. Per spiritum vero domini aperte spiritum sanctum insinuat, id est divinae gratiae bonitatem. Juxta hanc etiam diligentem considerationem, cum ad excellentem hominis creationem ventum esset, provide hoc opus caeteris anteponens et quasi prae caeteris commendans, distinctionem patenter trinitatis facit, ubi a domino potius dictum est, faciamus, quam faciam. Ad imaginem, inquit, et similitudinem nostram, virum quidem ad imaginem Dei, mulierem ad similitudinem. Vir siquidem juxta apostolum imago Dei, non mulier. Sed sicut vir imago est Dei sic et mulier imago est viri. Imago quippe expressa similitudo alicujus rei dicitur, similitudo vero dici potest etsi non multum id, cujus est similitudo, exprimat. Quod autem nomine patris divina potentia, nomine filii seu verbi divina sapientia, nomine spiritus sancti divina benignitas seu caritas specialiter exprimatur, nec nos auctoritas nec ratio subterfugit. Potentiam quidem nomine patris specialiter intelligi, in explanatione epistolae ad Ephesios, ubi dicitur: gratias agentes in omnibus in nomine domini nostri Jesu Christi Deo et patri, ait Heimo, Deo et patri, id est, Deo omnipotenti patri. Maximus etiam episcopus in expositione symboli: Credis, inquit, in Deum patrem omnipotentem? In Deo natura innascibilis, in patre unigeniti veritas,

in omnipotente veritatis plenitudo ostenditur. Est namque per ingenitam deitatem omnipotens, per potentiam pater. Innascibilem in hoc loco increatum dicit. Ingenitam deitatem Deum appellat, id est, eum solum ex tribus personis ingenitum profitetur, cum solus ipse non sit ab alio, caeterae vero personae ab ipso sint. Quod vero dictum est per ingenitam deitatem omnipotens et per omnipotentiam pater, aperte innuitur, ad solam patris proprietatem specialiter potentiam pertinere, licet una quaeque personarum cum patre ejusdem sit substantiae, ejusdem sit penitus potentiae.

Caput VI.

Quaedam uni personae, et non alii convenire, quaedam de una dici, et de omnibus intelligi solere.

Juxta earum trium personarum proprietates quaedam specialiter conveniunt uni, quae non alii, quaedam de aliqua earum dici et accipi solent, quae juxta earum naturae identitatem singulis inesse non ambigimus, ut sapientia filio, caritas spiritui sancto specialiter attribuatur, cum tamen tam pater quam filius quam spiritus sanctus, sed etiam tota trinitas sapientia sit et similiter tam pater ipse quam filius caritas dici possit, sic etiam, juxta personarum proprietates, quaedam opera specialiter alicui personae attribuuntur, quamvis indivisa totius trinitatis opera praedicentur et quicquid ab una earum fit, a singulis fieri constet. Soli quippe filio carnis susceptio adscribitur, aqua et spiritu sancto tantum, non aqua et patre vel filio regenerari dicitur, cum tamen in istis totius trinitatis operatio affuerit. Sed sic quae ad

potentiam attinent patri assignantur, sic quae ad sapientiam filio, quae ad benignitatem spiritui sancto attribui debent. Ideo autem trium personarum opera individua, id est communia esse dicuntur, quia quicquid potentia geritur, idem sapientia moderatur, bonitate conditur. Unde et bene in his, quae facimus vel Deum facere exoramus, commemorationem trinitatis facimus dicentes: in nomine patris et filii et spiritus sancti, ut sicut trium personarum indivisa est operatio, sic et earum inseparabilis invocatio et sic tum fides ipsa postulatis beneficiis astruatur tum operis divini ipsa efficacia commendetur. Facile enim creditur facturus bonum, quod rogatur. Si id facere sicut voluit, posse et benignissimus noscatur. Cum autem sapientiae commemoratio additur, quae nomine filii exprimitur, per quam modum in omnibus tenere voluit, egregius ostenditur effectus. Cum autem bonitatis meminimus, quae spiritus nomine censetur, optimus effectus designatur. Sic igitur invocatione tali talis effectus evenire ostenditur, qui ab eo proveniat, qui omnia, quae velit, facere queat, et in omnibus faciendis modum servare sciat et optime cuncta evenire velit.

Caput VII.

Quamlibet personarum idem facere, quod alteram, sed non eo se modo habere, quo alteram.

Sciendum tamen, quod sicut una quaeque istarum personarum omnipotens dicitur, quod quicquid quaecumque earum efficere velit, possit complere, non tamen necesse est eodem modo penitus unam habere se quam alteram, cum a se invicem suis proprieta-

tibus sint distinctae. Solus quippe pater sive ingenitus, solus filius genitus sive incarnatus, solus spiritus sanctus procedens. Quicquid ergo una potest facere et reliquae et ideo unaquaeque omnipotens dicitur, sed non quicquid una, potest esse et alia. Ut Hieronimus ait: plus habere pater a filio istud invenitur, quod solus a se ipso est, filius vero a se ipso non est, sed a patre tamquam genitus. Quod ergo Maximus episcopus ait, per omnipotentiam patrem esse, aperte dedit intelligi, ipsum dici omnipotentem, non quod ipse solus sit omnipotens, ut dictum est, id est omnia, quae vult, efficere possit, sed quod id ex se habet posse, sicut ex se, et non ex alio, habet esse. Unde et per semet ipsum filius dicit: non possum a me ipso facere quicquam. Et alibi: a me ipso facio nichil vel a me ipso non loquor.

Caput VIII.

Probat evangelica et apostolica auctoritate Patrem omnipotentia, Filium sapientia, Spiritum sanctum specialiter designari bonitate.

Nunc vocabulo patris divinam potentiam assignari tam evangelica quam apostolica auctoritate affirmamus, tunc inde tum ratione tum auctoritate sanctorum inrefragabile pateat, quod dicimus. Ait namque filius, quae pater posuit in sua potestate, non quod ipse filius vel spiritus sanctus, licet eadem sit trium personarum potestas. Et alibi: sicut, inquit, disposuit mihi pater. Quotiens ipsa humanitas filii opem unitae sibi divinitatis implorat, aut aliquas preces effundit, solo patris vocabulo utitur, ipsam

scilicet commemorando potentiam, qua potens est efficere, quod rogatur, ut cum dicitur: pater sancte serva eos, pater in manus tuas commendo spiritum meum et similia, quae ad orationem pertinent. Quod adhuc usus ecclesiae habet in illis specialibus orationibus, quae in celebrationibus missarum ad altare fiunt, quae scilicet ad solum patrem locutionem dirigunt. Sic ait apostolus, Christum resurrexisse a mortuis per gratiam patris, id est per virtutem divinae potentiae vel patrem a mortuis filium suscitasse vel vivificaturum esse corpora nostra, vel filium spiritum misisse, vel ei filium obedisse. Cum, inquam, talia dicit, quasi proprie et specialiter patri attribuit, quae ad potentiam pertinere videntur, ut hinc quoque videantur ea, quae potentiae sunt, ad personam patris, juxta ejus, ut dictum est, proprietatem esse adscribenda, sicut filio ea, quae ad rationem vel sapientiam pertinent, sicut est judicare, quod discretionis est. Sicut scriptum est, pater omne judicium dedit filio, quia potentia sapientiae in discretione cedit. Ubi aequitas magis est examinanda, quamvis et potentia exercenda. Quod autem subponitur, quia filius hominis, ex quo divinum maxime pendeat judicium, declaratur secundum quod ipse filius protestatus est. Si non venissem et locutus eis fuissem, peccatum non haberent, nunc autem nullam excusationem habent de peccato suo, ac si dicatur, ex hoc maximam impios condemnationem juste incurrere, quia tanto beneficio ingrati et inexcusabiles extiterunt, missum etiam a patre filium respuentes. Ad hoc etiam illa inscriptio psalmi pertinet, pro occultis filii scilicet judiciis, de quibus dictum

judicia tua abyssus multa. Quia sic dictum est, sapientiae est judicare, id est quod ex justitia cuique debeatur, agnoscere. Christum Dei virtutem et sapientiam apostolus nominat. Sapientia per quam omnia ad integrum novit, virtutem vero per quam omnium bonorum efficacia complet. Unde scriptum est: Omnia per ipsum facta sunt. Et alibi: omnia in sapientia fecisti, unde et dextra sive manus patris appellatur, per quam pater omnia operatur, qui et bene mens patris, sive ratio, sive angelus consilii dictus est, quia in hac sapientia rationabiliter pater omnia disponit, sive mundum creando, sive eundem lapsum reparando, et in hoc pater verum consilium nostrae ignorantiae dedit, quum ejus incarnatio nos visitavit. Logos itaque cum dicatur filius Dei, id est verbum, secundum illam significationem sumitur, secundum quam λογος apud Graecos ipsum mentis conceptum seu rationis significat, non vocis prolationem. Unde Boëtius in categoriis: quoniam graeca oratione λογος dicitur etiam animi cogitatio et intra se ratiocinatio [4]); ne quis Aristotelem, [cum] diceret λογον, id est (o)rationem esse quantitatem, de eo putaret dicere, quem quisque λογον in cogitatione disponeret, addidit, quae fit cum voce. Unde et beatus meminit Augustinus in libro quaestionum LXXXI. cap. 44. In principio, inquit, erat verbum, quod graece λογος dicitur, latine vero et rationem et verbum significat. Sed hoc loco melius verbum accipitur, ut significetur non solum ad patrem respectus, sed ad illa etiam, quae per verbum facta sunt. Hujus verbi vox dicitur Joannes, quia verbum praecedit nascendo, praedicando, mo-

riendo. De quo vox clamantis et caetera, quia sicut verbum audibile in auditore praecedit intelligibile, quia, sicut prius sonat vox, postea ex intellectu concipitur, sic Joannis praedicatio anteibat adventum nuntiando. Verbum ergo dicit mentis conceptum et quandam intelligentiae locutionem, quae in mente formatur, ad cujus similitudinem unigenitus Dei verbum dicitur et quasi quaedam ejus intellectualis ac perpetua locutio, in cujus providentia omnium ab aeterno praefixa consistit ordinatio. Unde Moyses, cum diversis rerum creationibus faciendis praemittat: dixit Deus, et ad dictum statim effectum adjungat dicens: et factum est ita, cuncta Deum condidisse in verbo, id est in sapientia sua ostendit, id est rationabiliter. De quo et psalmus dixit: et facta sunt, id est ratione cuncta condidit, sive ordinavit. Qui etiam verbum alibi apertius demonstrans, non esse audibile nec transitorium, sed intelligibile et permanens ait. Qui fecit coelos in intellectu, id est admodum illum, quo primum eos ordinavit, in verbo mentis, id est in conceptu sive perpetuae omnia providentis intelligentiae. Quemadmodum vero quae ad potentiam pertinent patri, quae ad sapientiam filio specialiter tribuuntur, ita quae ad operationem divinae gratiae attinent ac divinae caritatis bonitatem, spiritui sancto attribuuntur, sicut et remissio peccatorum et distributio quorumcunque donorum ex sola bonitate sua, non ex meritis nostris proveniens. Qualis est regeneratio in baptismate ad dimittenda peccata et confirmatio per manus impositionem episcopi, ad dandam armaturam [etc.] Sic et caetera sacramenta, quae in ecclesia conficiuntur, ex

bonitate Dei spiritui sunt attribuenda. Ut ex hoc patenter liqueat, affectum et dulcedinem divinae potestatis vel bonitatis spiritus sancti vocabulo exprimi. Spiritu namque oris nostri, id est anhelitu, affectus animi maxime patefiunt, cum scilicet aut prae amore suspiramus aut prae doloris vel laboris angustia gemimus. Unde hoc loco spiritus sanctus, pro bono affectu ponitur, juxta illud Sapientiae: benignus est spiritus sapientiae et caetera; et illud psalmi: spiritus tuus bonus deducet me et Apostolus: Deus caritas est, quia teste Gregorio spiritus ipse amor est, quo amore secundum Joannem pater diligit filium. Inde Augustinus in libro de civitate: Spiritus sanctus quaedam patris filiique communio est et ideo fortasse sic appellatur, quia patri et filio potest eadem appellatio convenire. Ut ergo ex nomine, quod utrisque convenit, utriusque communio significetur, donum amborum spiritus sanctus vocatur.

Caput IX.

Probatio ex lege.

Clarum igitur arbitror ex praedictis testimoniis esse, divinam, ut diximus, potentiam vocabulo patris exprimi, divinam sapientiam filium intelligi ac divinae gratiae bonitatem spiritum sanctum appellari. Modos vero, ut diximus, hujus generationis seu processionis prout dominus dederit, in sequentibus exponemus. Nunc autem ad nostrae fidei assertionem adversus tam Judaeos tam Gentiles ex scripturis eorum testimonia inducamus, quibus hanc distinctionem trinitatis omnibus annuntiatam esse intelligant, quam quidem divina inspiratio et per prophetas Judaeis et

philosophos

per ~~apostolos~~ [2]) gentibus dignata est revelare. Primum igitur ipsa legis exordia occurrunt, ubi Moyses legislator fidem catholicam de unitate pariter et trinitate tamquam omnium bonorum fundamentum anteponit. Cum enim dicitur: in principio creavit Deus coelum et terram, pro eo, quod apud nos dicitur Deus, hebraica veritas Eloy, quod est plurale hujus singularis Hel, ponit, quare ergo non dictum est Hel, quod est Deus, sed Eloy, quod Dii sive judices interpretantur, nisi hoc ad multitudinem divinarum personarum accomodaretur, ut scilicet eo modo insinuaretur pluralitas in Deo, quomodo et trinitas et quodammodo multiplex dicatur Deus, quomodo trinus, non secundum substantiae diversitatem, sed secundum personarum proprietates. Ut tale sit, quod dictum est Eloy, ac si diceretur, non res multae sed personae multae, quarum unaquaeque sit Deus. Alioquin plures diceremus esse deos, cum non sit nisi unus. Hinc et Augustinus: Deus quidem unus est, sed non singularis. Nam et ibidem de unitate substantiae demonstranda a legislatore caute provisum est, ubi dictum est, creavit non creaverunt, servata singularitate numeri in verbo secundum unitatem substantiae, quamvis secundum formam vocis et declinationem pluralis numeri sit. Sic e converso, cum dicitur, turba ruunt, ad nomen singularis numeri verbum pluralis numeri applicatur, juxta intelligentiam rerum per nomen substantialiter intellectarum. Tale igitur est Eloy creavit, ac si diceretur trinitas creavit, id est cooperata est, ubi et statim in sequentibus dictionem personarum adnectit, quasi ad ostendendum, quod ad hanc determinandam Eloy plu-

raliter dicitur. Spiritus quippe sancti paternitas ostenditur, cum dicitur, spiritus domini ferebatur super aquas. Verbum vero, id est filius et pater [3]) insinuatur, cum dicitur: dixit Deus fiat, id est, in dicto suo seu verbo, id est, coaeterna sapientia sua pater ordinavit facienda. Non enim de corporali locutione hoc accipi potest. In eo quoque quod scriptum est: et vidit Deus, quod esset bonum ac si dicatur intelligendo quod opus, quod fecerat, bonum esset, amavit illud eo ipso, quod bonum erat. Ex quo et ipse bonus esse liquido monstratur. Quid et ad documentum trinitatis apertius est [quam] quod postea in creatione hominis subjungitur, domino dicente: faciamus hominem et caetera. Quid enim dictum est pluraliter faciamus, nisi ut cooperatio trinitatis exprimatur. Quippe quos cohortaretur Deus ad creandum hominem, cum ipse solus eum facturus esset. Scriptum est namque: quis adjuvit spiritum domini aut quis consiliarius ejus fuit? Bene ad imaginem et similitudinem trinitatis, hoc est ad expressam quandam similitudinem trium personarum homo fieri dicitur, ut patrem per potestatem, quam in caeteras creaturas habet, imitetur et filium per rationem et spiritum per innocentiae benignitatem, quam postmodum per culpam amisit. Ad hanc quoque pluralitatem personarum illud attinere dicitur, quod in sequentibus per serpentem dictum est. Eritis sicut dii, quod ut superius dictum est, in Hebraeo Eloy sonat, id est divinae personae potius qnam dii diversi. Nec tamen [4]) et illa dominica increpatio, ecce Adam quasi unus ex nobis factus est et rursus quod dominus ait, descendamus et confundamus linguas

illorum, cum hoc solum Deus compleverit. Unde et subditur, atque divisit eos.

Caput X.

Probatio ex prophetis.

Nunc autem post legem ad testimonia prophetarum transeamus. Ait itaque maximus ille prophetarum et regum David, qui suam intelligentiam caeteris praeferens ait: super omnes docentes me intellexi et idem super senes intellexi. Ait, inquam, distinctionem trinitatis aperte declarans: verbo domini coeli firmati sunt. Qui et alibi unitatem pariter cum trinitate insinuat, dicens: benedicat nos Deus, Deus noster, benedicat nos Deus. Trina quippe confessio Dei trinitatem exprimit personarum, patrem scilicet et filium et spiritum sanctum. Bene autem Dei filium designans addidit: noster, quasi eum nostrae participem naturae et a patre nobis datum esse ostendens, cum per incarnationem verbi nos sapientia illuminaverit, de quo et apostolus ait: proprio filio suo non pepercit Deus sed pro nobis omnibus addidit [5]) illum. Unitatem vero divinae substantiae spiritus in eodem aperit, cum post trinam divini nominis prolationem unum tantum Deum in tribus personis intelligens non subjunxit eos pluraliter, sed eum singulariter. Huic et illud Isaiae consonat, quod dicit: se vidisse Seraphin et audisse clamantia: Sanctus, Sanctus, Sanctus, dominus Deus Sabaoth. Recte autem vocabulo usus est ad potentiam designandam, quia dominorum est praeesse, quae videlicet potentia plerumque in hoc nomine Deus assig-

natur, eo videlicet quod Θεος græce, [i.e.] Deus, teste Isidoro, timor interpretatur et potestas quaelibet timor est subditorum. Quod autem verbum Dei ipsa sapientia sit, aperte in Ecclesiastico his verbis monstratur: omnis sapientia a domino Deo est et cum illo fuit semper et est ante aevum. Sapientiam Dei praecedentem omnia quis investigavit? Prior omnium creata est sapientia et intellectus prudentiae ab aevo. Fons sapientiae verbum Dei in excelsis. David quoque aeternam filii generationem ex Deo patre aperte insinuat, ubi personam filii sic loquentis introducit: Dominus dixit ad me, filius meus es tu, et caetera. Postula a me et dabo tibi gentes h. (t.) Tale est autem quod ait, ego hodie genui te, ac si diceret aeternaliter ex mea substantia es. Quia enim in aeternitate nihil est praeteritum vel futurum, sed modo praesens, ideo adverbio praesentis temporis pro aeternitate usus est, dicendo hodie, pro aeternaliter. Bene autem ad hodie addidit genui, quasi praesenti praeteritum, ut scilicet ipsam generationem per hodie praesentem semper, per genui perfectam esse significaret, nunquam scilicet aut cessare aut inceptam esse. Quippe quae praeterita sunt jam completa sunt et perfecta. Ideo praeteritum (perfectum)[6]) pro perfectione posuit, ostendens scilicet, filium ex patre semper gigni et semper genitum esse. Qui et alibi apertius aeternitatem filii protestatur dicens: permanebit cum sole et ante lunam et caetera. De hac quoque ineffabili generatione aeterna sive etiam temporali, quarum utraque mirabilis est, Isaias admirans ait: generationem ejus quis enarabit? Ac si aperte dicat, non est disserere humani ingenii sed

solius Dei, cujus tamen spiritus in his fidelibus, quos vult, loquitur, ipso attestante, qui ait, non enim vos estis, qui loquimini sed spiritus patris vestri, qui loquitur in vobis. Hieronymus super ecclesiasten dicit super eum locum, qui[s] scit spiritus filiorum hominum, si ascendat sursum, et spiritus pecoris descendat deorsum in terra. Illud quod dictum est, generationem ejus quis enarrabit? ad exemplum difficile non impossibile trahit, dicens adjiciendo: quis, difficultatem rei voluit demonstrare. Hoc nomen enim quis, in scripturis sanctis, non pro impossibili sed pro difficili semper accipitur, ut: generationem ejus quis enarrabit, id est Christi. Haec etiam sapientiae coaeternitas cum patre plane in Proverbiis monstratur his verbis: Ego sapientia habito in consilio, dominus possedit me initio viarum suarum, antequam quicquam faceret a principio. Ab aeterno ordinata sunt, ante colles ego parturiebar, adhuc terram non fecerat et cardines orbis terrae. Quando praeparabat coelos aderam, quando appendebat fundamentum terrae cum eo eram, cuncta componens et delectabar per singulos dies ludens coram eo omni tempore. Quid enim apertius ad aeternam generationem verbi, quam id, quod aeterna sapientia perhibet [se] ante mundi constitutionem conceptam esse et parturiri, se cum patre aeternaliter permanentem semper ludere coram eo. Quippe cum conceptum parturitur, utique in ipso est, a quo generatur et sapientia in ipsa substantia sive essentia potentiae est, cum ipsa scilicet quaedam potentia sit, sicut posterius ostendemus. Tale est ergo sapientiam conceptam parturiri a Deo, ac si dictum sit,

ipsam sapientiam ex patris substantia, in qua est, gigni. Tale est ergo sapientiam ludere coram patre et cum ipso cuncta componere, ac si dixerit ipsam divinam potentiam omnia sibi in sapientia pro bonitatis suae arbitrio disponere, ut in ipso ludo (in spiritu) bonitatis affectum intelligamus. De quo scriptum est: spiritu(s) oris ejus omnis virtus eorum. Quod vero ait sapientiam coram Deo patre semper assistere, tale est, ipsam omnipotentiam nihil efficere nisi praebentem rationem et ducatum [7]) sapientiae. Item in eisdem Proverbiis de filio Dei et ineffabili nomine ipsius quoque filii manifestissime scribit, quasi inducens personam cujusdam admirabilis prophetae, hanc inenarrabilem generationem prophetantis et admirantis. Dicit quippe sic visio, quam locutus est vir, cum quo est Deus et qui Deo secum morante confortatus ait: Quis suscitavit omnes terminos terrae, quod nomen ejus et quod nomen filii ejus? Quam firmum et quam apertum fidei nostrae testimonium in ecclesiastico occurrit, ubi quidem sapientia Dei et se primogenitam ante omnia dicit secundum divinitatis naturam et post modum creatam secundum nostrae naturae assumtionem, cum ipsa videlicet ad imperium patris per incarnationis habitum visitaverit Israël. Scriptum quippe est ibi, sapientia electorum in multitudine habebit laudem et inter benedictos benedicetur dicens: ego ex ore altissimi prodii, primogenita ante omnem creaturam, ego in coelis feci ut oriretur lumen indeficiens, et sicut nebula texi omnem terram. Ego in altissimis habito et thronus meus in columna nubis. Gyrum coeli circuivi sola et caetera, et post pauca, tunc

praecepit et dixit mihi creator omnium et qui creavit me requievit in tabernaculo meo et dixit mihi, in Jacob inhabita et in Israel haereditare et in electis meis m. r. In eodem quoque libro apertissime remissionem peccatorum consistere incarnatione divinae sapientiae, quae Christus est, propheta[t] dicens: David peccata per Christum purgata esse. Ibi enim cum de laude David plura dicerentur, summa totius laudis in hoc uno collecta est, quod subditur: Christus purgavit peccata ipsius et exaltavit in aeternum cornu ipsius et dedit illi testamentum regum et sedem gloriae in Israel. Micheas quoque de hac aeterna generatione verbi ex patre simul et de temporali ex matre ait: Et tu Bethlehem Effrata nequaquam parva es in millibus Juda; ex te enim egredietur mihi, qui sit dominator in Israel, et egressus ejus ab initio a diebus aeternis. Dicant rebelles et increduli Judaei, de quo nascituro in Bethlehem hoc dictum sit, quod videlicet egressus ejus ab initio sit a diebus aeternitatis. Aeternum quippe est, quod origine caret. Quod si hoc referant ad Messiam, illum scilicet maximum prophetam, ut ajunt, quem exspectant, qui tantum secundum eos purus homo erit, non etiam Deus, ostendant, quis egressus ejus aeternus sit vel unde aeternaliter egrediatur. Si autem dicant eum aeternaliter egredi ex Bethlehem eo, quod ejus nativitas in eo loco futura ab aeterno provisa sit a Deo et praedestinata, hoc modo cujuslibet hominis vel cujuslibet rei nativitas est aeterna, quia ab aeterno provisa. Dicant itaque aeternam generationem esse, quam et scriptam legunt et legendo profiteantur et profitentes non credunt. Respon-

deant etiam mihi, cum audiant prophetam dicentem, verbo domini coeli firmati sunt; et spiritu oris ejus omnis virtus eorum. Quid per verbum domini, quid per os ejus vel spiritum ejus intelligant? Unde omnium aliarum rerum principium Deum esse constat, et omne quod est aut Deus est, et ideo aeternum, aut ab aeterno illo principio manat creatum. Scriptum est praeterea, in principio creavit Deus coelum et terram. Unde ante haec nihil creatum esse volunt. Verbum itaque illud, quo(d) coeli firmati sunt et ideo prius est his, quos constituit, creatum non est, immo creator ipse, qui Deus, quo(d) coeli firmati sunt. Si autem hoc verbum locutionem aliquam transitoriam appellant, sicut et verbum hominis eo videlicet, quod scriptum est: dixit Deus et facta sunt, atque ita Deus quoque, sicut homo, modo loquatur cum ait: fiat lux, modo conticeat, profecto permutabilis est divinitatis aeternitas, cum non semper dicat, fiat lux vel caetera, quae jam cuncta sunt. Quid etiam opus verbo audibili fuit ante constitutionem, cum nondum esset cui loqueretur vel qui audiret(ur)? Num quid inane verbum [non] protulit, si opus verbo non fuerat, praesertim cum sola voluntas sufficeret, nec adhuc aliquis esset, qui audito verbo instrueretur. Quo etiam verba proferenda emitteret, cum nullus locus adhuc creatus esset nec aër adhuc conditus, ex quo verba formarentur? Quibus etiam instrumentis verba formaret cum nec os nec pars aliqua inesse posset ei, qui omnino simplex est, et indivisibilis. Omne quippe quod ex partibus constat posterius est naturaliter his, ex quibus constat et quorum

conventu perficitur, cum ex ipsis suum esse contrahit, ex quibus est constitutum. Omne etiam, inquit Plato, quod junctum est natura, dissolubile est. Quod si spiritum domini ventum intelligant, sicut ibi accipere volunt, spiritus domini ferebatur super aquas, eo, ut ajunt, quod ventus in aquis quas commovet maxime appareat, quomodo spiritus, id est flatus oris domini esse dicatur, cum videlicet neque os neque aliquam partem, ut dictum est, habeat. Quomodo etiam per ventum virtus coeli et terrae subsistit? Intelligant ergo, hunc esse illum spiritum domini, cujus septiformem gratiam Isaias describens ait: et requiescet super eum spiritus domini, spiritus sapientiae et intellectus et caetera. Et alibi: et nunc misit me dominus et spiritus ejus, et rursus spiritus domini super me, eo quod unxerit me, ad adnuntiandum mansuetis misit me. De quo et in Sapientiae libro dicitur: disciplinae spiritus effugiet fictum, benignus enim spiritus sapientiae et caetera. De quo etiam cum subditur, et hoc quod continet omnia scientiam habet vocis, aperte ipse spiritus Deus esse perhibetur, cum omnia continere dicatur. Et iterum loquens ad Deum sapientia dicit: sensum autem tuum quis scivit? — et miseris spiritum sanctum tuum de altissimis. Et rursus: quam bonus et suavis spiritus tuus in nobis. Hinc etiam cum spiritus sapientiae describeretur ipse verus Deus plane praedicatur, cum inter caetera de eo scriptum sit in Sapientia sic: omnem habens virtutem, omnia prospiciens et qui capiat omnes spiritus. Quem Heliu in libro Job creatorem profitetur dicens: spiritus domini fecit me et spiraculum omnipotentis vivificavit me. Cujus etiam filius

ipse in evangelio aequalem sibi et patri dignitatem [a]scribens ait: ite(m), docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine patris et filii et spiritus sancti. Nec non et apostolus, teste Augustino, cum spiritus sancti templum nominat, aperte eum Deum esse pronuntiat, cum solius Dei templum esse dicatur. Scriptum quippe est in apostolo, nescitis, quod templum Dei et spiritus Dei habitat in vobis? Ubi aperte insinuat, Deum ipsum cujus est templum et spiritum Dei, quem inhabitare dicit, idem esse. Sic et beatus Petrus in actibus apostolorum spiritum sanctum Deum esse profitetur, dicens: ut quid mentitus es spiritui sancto Anania, non es mentitus hominibus sed Deo. De quo iterum spiritu in eisdem actibus continetur, haec dicit spiritus jubens: separate mihi Barnaban et Paulum et rursum: placuit spiritui sancto et nobis. Et psalmista spiritum Dei ubique tamquam incircumscriptum profitetur dicens: quo ibo a spiritu tuo et quo a facie tua fugiam? Qui et statim ut ipsum spiritum Dei, quem ubique esse profitetur, idem esse cum ipso Deo, ad quem loquitur, insinuet, per hoc patenter ostendit, quod statim spiritum ipsum ubique assignat per ipsum Deum, quem ubique astruit esse dicens: si ascendero in coelum tu illic es et caetera. Sed cum ipsa veritas perhibet, peccatum in spiritum non esse remissibile, cum peccatum in patrem vel in filium remissibile dicat, cui aperte non insinuat, spiritum ipsum non minorem patre vel filio et per hoc ipsum etiam Deum plenum esse, sicut est pater ipse vel filius. Liquet utique ex supra positis, tam verbum Dei, quam spiritum ejus Deum esse, sicut et ipse cujus verbum vel spiritus est.

Intelligant igitur, ut dictum est, hoc verbum domini, id est Dei filium, non transitorium verbum, non audibile sed intellectuale, hoc est rationem sive sapientiam coaeternam Deo, quam convenit dici omnisapientiam, sicut et dicimus omnipotentiam. Unde et scriptum est: omnis sapientia a domino Deo est et cum ipso fuit semper. Qui etiam in libro sapientiae verus Dei dicitur filius et substantialis monstratur ad differentiam scilicet adoptivorum filiorum, de quibus per praedicationem ejus Deo acquisitis scriptum est, quotquot autem receperunt eum, dedit eis potestatem filios Dei fieri. Sic quippe, cum ejus passio in Sapientia manifeste prophetaretur, inter caetera ab impiis dictum est, si enim est verus filius Dei, suscipiet eum et liberabit de manu contrariorum. Hanc et aperte cognationem profitetur sancta anima per Deum liberata cum in ecclesiastico dicit: invocavi Deum patrem domini mei, ut non derelinquat me in die tribulationis meae.

Caput XI.

Probat, philosophos nec salute, nec cognitione trinitatis caruisse.

Nunc autem post testimonia prophetarum de fide sanctae trinitatis, libet etiam testimonia philosophorum subponere, quos ad unius Dei intelligentiam (tan)tum ipsa philosophiae ratio perduxit, qua juxta apostolum invisibilia ipsius Dei a creatura mundi per ea quae facta sunt intellecta conspiciuntur, tum etiam ipsa continentis vitae sobrietas quodam ejus merito id ipsum acquisivit. Oportebat quippe, ut tunc etiam in ipsis praesignaret Deus per aliquod

abundatioris gratiae donum, quam acceptior sit ei, qui sobrie vivit et se illecebris hujus mundi per contemtum ejus subtrahit, quam qui voluptatibus ejus deditus spurcitiis omnibus se immergit. Quantae autem abstinentiae vel continentiae philosophi fuerint, sancti etiam doctores tradunt, qui et eorum vitam ad nostram increpationem inducunt et pleraque ex documentis eorum moralibus vel testimoniis fidei ad aedificationem nostram assumunt; quod qui ignorat, legat saltem Hieronymum contra Jovinianum et viderit quanta de eorum virtutibus vel caeterorum gentilium referat, ad impudentiam scilicet illius haeretici conterendam. Maxime autem et nos hoc opere testimoniis seu rationibus philosophorum uti convenit, in quo adversus eos praecipue agimus, qui fidem nostram philosophicis nituntur oppugnare documentis, praesertim cum nemo arguendus [8]) sit aut convincendus, et ille nimia confusione conteratur, qui per eadem vincitur, per quae vincere nitebatur. Philosophos autem unum tantum Deum cognoscere, unus ex ipsis Tullius in primo rhetoricorum perhibet dicens: eos qui philosophiae dent operam, non arbitrari deos esse. Ac si aperte dicat, immo Deum unum, non plures esse. Qui etiam, qualiter Deo revelante, ad ipsius trinitatis divinam cognitionem conscenderi[n]t Paulus apostolus, in epistola ad Romanos patenter insinuat dicens, quod notum est Dei, manifestum est in illis. Deus enim illis manifestavit; invisibilia enim ipsius a creatura mundi, per ea, quae facta sunt, intellecta conspiciuntur, sempiterna quoque virtus ejus et divinitas, ita ut sint inexcusabiles, quia cum cognovissent Deum non sicut

Deum glorificaverunt aut gratias egerunt, sed evanuerunt in cogitationibus suis et caetera. Unde et Claudianus Praefectorio Patricio de statu animae scribens, his meminit verbis: et quod mortalium generi datum est, ut abstrusa fortius quaerat, ut negata magis ambiat, ut tardius adepta plus diligat, eo flagrantius animadvertitur veritas, quo diutius desideratur vel laboriosius quaeritur vel tardius invenitur. Hinc factum est, ut philosophi quoque excellentibus ingeniis longi saeculi de veritate quaerentes, abusque Pythagora Italico vel Ionico Talete semper exstiterint, qui dissidentibus aliis vel in parte operis aliquid dignum tanta indage senserunt. Unde etiam doctor gentium non tam ignaros veri philosophos quam cogniti contemtores accusat inquiens: invisibilia Dei a creatura mundi per ea quae f. sunt, intellecta conspiciuntur et caetera. Hinc etiam illud Augustini de civitate Dei in libro VIII. homo Christianus literis tantum ecclesiasticis eruditus cavet eos, qui secundum elementa hujus mundi philosophantur. Admonetur etiam apostolico praecepto: Cavete, ne quis vos seducat per philosophiam et inanem seductionem secundum elementa mundi. Demum ne omnes tales esse arbitretur, audit ab eodem apostolo de quibusdam, quia quod notum est Dei, manifestum est in illis et caetera. Et ubi Atheniensibus loquens, cum rem magnam de Deo dixisset et quae a paucis posset intelligi, quod in illo vivimus, movemur et sumus, adjecit etiam: sicut quidam vestri dixerunt. Idem in libro de spiritu et lit.: vita sapiens, quae fecit mundum, contemplato mundo intelligitur. Interroga mundum, ornatum coeli, terram

fructificantem herbis et lignis et animalibus plenam, mare quantis natatilibus plenum est, aër quantis volatilibus. Interroga omnia et vide, si non specie sua tamquam voce tibi respondeant, Deus nos fecit. Hoc philosophi nobiles quaesierunt et ex arte artificem cognoverunt. Isidorus de summo bono liber I. caput 4. Sicut laus operis in artificem retorquet laudem, ita et rerum creator per creaturam suam laudatur et quanto sit excellentior ex ipsa operis conditione monstratur. Item collaudant Deum invisibilia per nos, dum ea considerantes [etc.] [9]) Dicunt antiqui, quia nihil sit, quod non sensum habeat in Deum. Nemo itaque miretur, si ab ipsis quoque philosophis, qui sanctorum assertionibus ad divinitatis notitiam ipso etiam domino revelante conscenderunt, testimonia inducamus. Licet eorum plurimi ab ipso quoque apostolo graviter arguantur, eo quod juxta illud, quod ipsemet ait, scientia inflat, ex divinae notitiae praerogativa superbiendo reprobi facti sunt. Non enim eos hoc loco in exemplo vivendi assumimus, sed docendi sive credendi, sicut et Salomonem frequenter. Cujus tamen sapientiae excellentia ipsius etiam domini testimonio omnibus praeferenda, per concupiscentiam carnalesque voluptates devicta idolatriae consenserit, divino cultu, quem in scriptis suis docebat et praedicabat, derelicto. Ad quem etiam Dei cultum magnificandum ipse jussu Dei templum aedificavit, a quo pater ejus justus inhibitus fuit. Deus autem reprobis et infidelibus nonnunquam maxima dona distribuit, quae aliorum doctrinae vel usui necessaria fore videt. Nec non etiam per reprobos multa miracula opera-

tur, de quibus veritas in evangelio: multi dicent mihi in illa die: domine, domine, nonne in nomine tuo prophetavimus? et in nomine tuo virtutes multas fecimus et in nomine tuo daemonia ejecimus et tunc confitebor illis, quia non novi vos, discedite a me, qui operamini iniquitatem. Cum autem per reprobos Deus miracula ostendit, aut prophetias loquitur, aut quaelibet magna operatur, non hoc ad utilitatem illorum agitur, quibus utitur tamquam instrumentis sed potius aliorum, quos instruere per istos intendit. Qui etiam per indignos ministros gratiae suae donum non deserens, quotidie sacramenta ecclesiae ad invocationem sui nominis spiritaliter conficit, in salutem credentium. Bene autem et per indignos seu infideles maxima Deus operatur, qui verbis asini prophetam docuit, ne, si per magnos tam magna operaretur, virtutibus meritisque hominum magis, quam divinae gratiae haec attribuerentur. Ne quis tamen de salute omnium desperet philosophorum aut omnium vitam existimet reprobam, qui dominicam incarnationem praecesserunt, beatum audiat Hieronymum, evangelium Mathaei exponentem. Ait quippe sic inter caetera. Ex eo quod malus servus ausus est dicere: Metis, ubi non seminasti et congregas, ubi non sparsisti, intelligamus etiam gentilium philosophorum bonam vitam recipere Deum et aliter habere eos, qui juste, aliter eos, qui injuste agunt. Si enim supra positam ab apostolo causam discutiamus, qua videlicet quosdam eorum per divinam, quam secuti sunt, notitiam in reprobum sensum tradi memineri(n)t, cum in suis scilicet evanescerent cogitationibus, se esse

sapientes dicentes, id est suam sapientiam proprio studio et ingenio ascribentes, non divinae gratiae dono tribuentes, reperiemus eos, qui praecipui habentur, omnem praecipue philosophiam divinae tribuere gratiae, veluti Socratem sive Platonem. Socratem quidem libro VIII. de civitate Dei beatus Augustinus talibus effert praeconiis: Socrates magister Platonis universam philosophiam ad corrigendos componendosque mores flexisse memoratur. Hic autem unum intendit ad hoc, quod esset beatae vitae necessarium, propter quod unum omnium philosophorum vigilasse ac laborasse videtur industria.

Caput XII.

Qualiter philosophi unum ac trinum esse Deum cognoverint.

Illud igitur ad praesens inquiri sufficiat, qualiter unum ac trinum et trinum Deum esse cognoverint. Unum eum cognoverunt a creatura mundi, id est per ea, quae in creatura homines operantur. Verbi gratia aurum quidem est in hoc, cum sit creatura Dei; operatur homo, et inde vel annulus vel tale quid fabricatur. Annulus iste est hoc aurum, et hoc aurum est annulus. Idem igitur numero sunt hoc aurum et hic annulus, diversa tamen diffinitione sunt, quia aliud est esse hoc aurum et aliud est esse hoc annulum. Omnia siquidem illa eadem numero esse dicimus, de quibus computatio et a se invicem discretio fieri non potest. Haec vel talia sunt quod ejusdem essentiae sunt, ut hoc album [10]) et hoc sedens vel talia, quorum alterum in altero ut pars velut de parte continetur. Hoc enim album et hoc sedens idem numero sunt, diversa vero dif-

finitione, quia aliud est esse album, aliud est esse sedens, quippe aliud convenit ei ex hoc, quod est album et aliud ex hoc, quod est sedens. Similiter hic paries et haec domus idem numero sunt. Aliud tamen est esse hoc, et aliud esse illud. Eodem modo de illo conjicitur. Licet enim eadem substantia, quae est pater, sit filius et eadem sit spiritus sanctus et haec sint divisa proprietatibus, quia aliud est esse patrem, aliud est esse filium, aliud est esse spiritum sanctum, licet hoc inquam sit, tamen et idem numero sunt illae tres personae, quia una et eadem essentia. Similiter Deus est omnipotens, omnisapiens, omnibenignus. Omnipotens vero et omnisapiens et omnibenignus idem numero sunt, aliud tamen est esse omnipotentem, et aliud omnisapientem, et aliud omnibenignum. Si ergo dicatur idem est pater, qui filius, qui spiritus sanctus et e converso, falsum est, quia sic tres personae essent una persona. Si vero dicatur idem est pater, quod filius et spiritus sanctus, et e converso verum est, quia una et eadem essentia trium personarum est. Trinum videlicet a creatura eum cognoverunt. Ut ergo, quod dicimus, propi(ti)us in commune liqueat, circa vulgatum superioris materiae versemur exemplum. Est igitur prius aurum quod quidem acceptum sculpitur et fit sigillum, postea inprimitur cerae et fit sigillans. Sic igitur cum idem sit numero et quia una et eadem essentia, tamen tria sunt proprietate diversa, quia aliud est esse hoc aurum et aliud hoc sigillabile. Juxta igitur hanc trinitatem in creaturis, trinitatem in divina substantia conjectare facile potuerunt. Cum enim unius et ejusdem divinitatis

in creando potentiam, in creata gubernando sapientiam, in eadem ad optimum eventum deducendo benignitatem ex ipsis ejusdem caritatis liquido deprehenderent, quia una et eadem sit unitate substantia, quia tria divisa proprietate, ibi sanctam trinitatem divinam perpenderunt. Quippe aliud est esse potentem, aliud sapientem, aliud esse benignum.

Caput XIII.

Quomodo in trinitate persona accipiatur.

Quia igitur haec tria proprietate divisa personam patris et personam filii et personam spiritus sancti saepenumero jam assignari diximus, idcirco qualiter hic persona dicatur declarandum existimamus. Ut ergo magis liqueat, quod monstrare intendimus, diffinitiones diversas secundum diversas acceptiones ponamus. Paulo itaque altius ordiendum ratio persuadet. Aliter enim accipitur persona in grammatica et aliter in rhetorica, aliter in hominibus, aliter quoque in divina essentia. Omnis siquidem locutio tria debet habere, per quod fiat, ad quod fiat, de quo fiat. Per quod fiat per loquentem, ad quod fiat ad audientem, de quo fiat de eo scilicet, unde fit sermo. Prima persona dicitur loquens, secunda audiens, tertia, de qua fit sermo, inter loquentem et audientem. Est ergo in grammatica eadem res prima persona et secunda et tertia, quia idem homo loquitur, quandoque ad alium, quandoque in eum dirigitur locutio, quandoque de eo fit locutio. Sic ergo diffinitur in grammatica: persona est, quae loquitur, vel ad quem loquitur alius, vel de quo aliquis loquitur. In rhetorica vero dicitur persona,

cujus certum dictum vel factum in controversia adducitur. In homine autem sic persona rationalis individua. Sic Boëtius in libro de duabus naturis in Christo contra quosdam haereticos Nestorium et Eutycen, qui dicebat in Christo duas esse personas, diffinivit personam: persona est substantia rationalis individua, sed Christus est una substantia rationalis individua, igitur Christus est una persona. In Deo vero est persona vel gignens, vel genitus, vel ab utroque procedens. Sic igitur una persona eadem res prima et secunda et tertia persona, non tamen prima est secunda vel tertia vel e converso. Sic una et eadem divina substantia et pater et filius et spiritus sanctus. Ita quod nec pater est filius, nec filius pater, vel spiritus sanctus, nec spiritus sanctus est pater vel filius.

Caput XIV.

Quod nomina divinae essentiae alia naturalia, alia personalia.

Nomina igitur hujus essentiae alia sunt personalia, alia naturalia. Naturalia ut jam superius assignavimus sunt ista: Deus omnipotens, aeternus, et caetera hujusmodi et ideo omnibus similiter et singulis singillatim personis conveniunt. Personalia sunt, quae singillatim singulis conveniunt et non omnibus nec similiter, ut hic pater, filius, spiritus sanctus. Sic etiam in aliis rebus alia sunt naturalia, alia personalia. Ut hoc: hoc nomen naturale est, Socrates vero personale; quia illud est commune huic naturae, illud proprium huic personae. Est enim natura eadem similitudo nascentium.

Caput XV.

De genitura filii et processione spiritus sancti.

Quia vero de his nominibus superius satis expressimus, de genitura filii a patre, et processione spiritus breviter diffiniamus. Ad hoc sciendum, quod omnia nomina ista, pater, filius, spiritus sanctus, translata sunt; sapientia enim et scientia animae potentiae sunt, et ita potentia genus est sapientiae et scientiae. Omnis enim sapientia potentia animae est, sed non convertitur. Similiter omnis scientia potentia animae est, sed non convertitur. Eodem modo potentia divina continet sapientiam, potentia enim divina est potentia fabricandi mundum, creandi hominem vel equum et caetera. Sapientia vero est ratio et potentia discernendi. Sic igitur potentia continet potentiam creandi et potentiam gubernandi et discernendi, quae est sapientia. Quod etiam similitudine generis ad species, vel materiae ad materiatum, facile videri potest. Dicunt enim genus dividi philosophi quasi in quasdam procreationes suas. Procreationes istas species dicunt, quasi a genere procreari dicunt, quia continet eas sub se et in eorum diffinitionem cadit, sed non convertitur. Ut animal continet hominem, ut genus speciem, quia quicquid est homo, est animal, sed non e converso. Non igitur animal exigit hominem ad esse suum, sed homo animal. Eodem modo annulus iste constat ex aere et forma, et tamen aes non exigit annulum ad esse suum, annulus vero aes exigit. Sicut igitur in istis est, sic potentia divina, cum contineat sapientiam discernendi, non exigit eam ut sit. Sed sapientia discernendi omnino ad

esse suum potentiam requirit, et sic potentia divina ex se sapientiam gignit, ut genus speciem, vel materia materiatum. Quia vero non poterat dici, potentia ista est materia, sapientia est materiatum, quia potentia aeterna est, sapientia coaeterna, ideo translatum est hoc nomen pater ad significandam potentiam divinam, filius ad significandam sapientiam, quia ut diximus sapientia discernendi est ex potentia illa. Sed potentia non est ex sapientia, sicut filius est ex patre, non pater ex filio, sed quia multi sunt, qui possunt et sciunt, nec tamen volunt et ideo talis potentia et talis scientia ad nullum effectum perveniunt, ideo illi divinae essentiae coaeterna quoque voluntas adest. Quia vero voluntas non est potentia, ideo non continet sapientiam, nec continetur a potentia. Non igitur gignit ex se sapientiam et ita non est pater nec genitus a potentia, et sic non est filius, sed procedit a potentia et sapientia haec voluntas, quia ideo vult Deus omnia quae facit, quia potest, quia scit, non autem ideo potest quia scit, vel quia vult. Haec processio inde est, quia haec voluntas, quae est et bonitas, sive benignitas, sive magis caritas, ex omnipotentia et omnisapientia exit. Deus enim cum plene sit sufficiens sibi, cum nihilo indigeat, in nullo sibi prodesse potest. Cum vero caritas, ut dicit Gregorius, vicaria sit, quia non potest esse ad minus, quam inter duos, unde Christus binos ante se mittebat apostolos, et ipse Deus ut dictum est si[bi] misereri et prodesse non possit, cum hoc, inquam, sit, erga creaturas suas decuit exerceri eam[11]), dona sua singulis pro libertatis suae arbitrio dividendo, hoc illi illud huic pro modo

convenientiae donum largiendo. Hic igitur divinitatis effectus erga creaturas habitus spiritus, quasi a spiramine, dicitur, quia ut superius diximus spiritu oris nostri, id est anhelitu, affectus animi maxime patefiunt, cum scilicet aut prae amore suspiramus aut prae dolore gemimus. Ex amore itaque affectus iste divinus spiritus dicitur. Et nota, quod cum et filius procedat a patre, ipsum autem procedere a patre non sit aliud, quam ipsum a patre gigni, et spiritus a patre quoque procedit, non tamen spiritus a patre gignitur. Filius enim procedit ut natus, spiritus sanctus non, sed ut datus.

Caput XVI.

Quomodo valeat Graecis responderi, qui dicunt, spiritum sanctum a filio procedere, non debere concedi.

De hac processione spiritus ab utroque inter nos et Graecos magna diversitas est. Dicunt namque, spiritum sanctum a patre tamen, non ex filio procedere, et hoc auctoritate evangeliorum et aliarum apostolicarum scripturarum confirmant. In quibus cum nulla mentio habeatur, nihil aliud esset addendum, nihilque quod in eis contineatur esset dicendum. Affirmant hoc quoque, quarta[12]) conciliorum auctoritate firmiter astruunt, ubi doctores eorum ante Constantinum imperatorem de fide catholica tractaverunt et inde quoddam ab omnibus probatum constituerunt, ubi nullam mentionem de sancti spiritus a filio processione fecerunt. In cujus finem, quicunque aliquid aliud, quam in hoc symbolo continetur, adderet vel aliquid mutaret anathemate percusserunt. Qua propter videntes, Romanos hanc proces-

sionem esse a filio quoque et credere, et praedicare, Romam saepe venerunt et maxime in tempore Pascasii, dicentes: se esse paratos rationibus et auctoritatibus, Romanos esse excommunicatos et haereticos comprobare. Et cum papa eis daret inducias ut in crastinum parati probare convenirent, et illi pro apostolici consilio in crastinum ad hoc parati redirent, noluit memoratus antistes controversiam illam audire, timens calliditate et versutia Graecorum Romanos superari et ex hoc quoque maximum forte in ecclesia suboriri periculum. Sed et Graecis inde facile responderi et sic esse, auctoritatibus sanctorum potest comprobari. Si Graecorum auctores in illa excommunicatione aliud pro diviso et non pro contrario posuerunt, constat, omnes, qui de vita beati Martini vel alterius Sancti in ecclesia praedicant, excommunicatos esse. Ipse quoque Christus hoc anathemate feriretur, cum dixerit, dictum est antiquis non occides, ego autem dico vobis, qui dixerit fratri suo racha et caetera. Dicit namque Paulus ad Galatas: si quis vobis praedicaverit aliud evangelium, quam hoc quod ego praedico, et si angelus fuerit de coelo, anathema sit. Et Moyses in Deuteronomio: quicunque addet verbum aliud vel mutabit, maledictus sit. Si ergo aliud non pro contrario sed pro diviso ponitur et sancti praedicatores et ipse Christus hujus maledictionis rei sunt, vel certe possumus dicere, quia ipsi non homines sed Deum excommunicaverunt. Cum enim aliquem hujusmodi additionem vel mutationem contigit fieri, hoc utique non homo facit, sed per hominem Deus.

Caput XVII.

Probat auctoritate, spiritum sanctum procedere a filio, sicut a patre.

Ostenso ergo qualiter Graecis valeat responderi, spiritum sanctum a filio quoque procedere, nixi auctoritatibus demonstremus. Primum ergo ipsius veritatis irrefragabilem auctoritatem inducamus. Ait namque, cum apostolos insufflavit, accipite spiritum sanctum. Nisi enim et ab eo procederet, non eos insufflando spiritum eis tribueret. Hoc etiam Didymus quidam eorundem Graecorum auctor aperte ostendit, cum in quodam suo tractatu, ut editio inde facta tractat, spiritum sanctum a patre procedentem dicat et a filio. Similiter Chrysostomus, qui etiam Graecus. Athanasius quoque spiritus, inquit, a patre et filio, non factus, non genitus, sed procedens. Quod sic intelligi debet, spiritus non est factus a patre et filio, scilicet non est genitus a patre et filio, similiter ad utrumque debet respicere, sed est procedens a patre et filio. Aliter non bene junxisset. Notandum tamen, quod nostri auctores non pro nihilo hoc dixisse consideraverunt. Ait namque Augustinus et iterum Hieronymus: spiritum sanctum a filio et patre procedere, sed principaliter a patre. Hilarius quoque qui istos praecessit longe et ideo Graecis adhuc vicinior, spiritum procedere a patre per filium dixit. Et bene quidem quia sicut aliqua aqua ex fonte procedere dicitur et per alveum it, sic spiritus sanctus ut a patre et ex eo, qui est principium, non de principio per filium procedere dicitur, quia, quicquid gratiae nobis confert per filium, ut per mediatorem hoc facit. Potest etiam hoc dici,

quod [15]) secundario ex alveo procedit aqua, eodem modo ex filio, qui etiam ex patre est, non principaliter, sed secundario spiritus sanctus procedit. Nos vero spiritum sanctum a patre et filio indubitanter procedere dicimus, vel ideo quia patris et filii est, vel quod ideo vult omnia disponere quia scit et potest, sed non e converso. Spiritus sanctus ut superius diximus nec genitus nec ingenitus, quia ad hoc, ut esset genitus, oporteret, ut voluntas esset omnipotentia, ex qua et sapientia. Est igitur non genitus, id est, ita est voluntas, quod non sapientia ex potentia, quippe cum spiritus sanctus ejusdem sit substantiae cum filio, non enim de eadem substantia cum filio; nec enim idem esse non genitum, ut jam diximus, et ingenitum; sicut non est idem esse non pium et impium, quia omnis impius non pius sed non convertitur. Nunc de praedicatione nominum videamus, quae sunt nomina de quibus praedicentur. Sciendum igitur est, quod quaedam nomina substantialiter Deo conveniunt, quaedam relative, id est, ex proprietatibus personarum. Nomina autem substantialiter convenientia sunt ea, quae superius substantialia vocavimus, quae sunt omnipotens, sapiens, benignus, aeternus, immensus et caetera. Haec enim de singulis personis dicuntur, ut pater est omnipotens; filius est omnipotens, spiritus sanctus omnipotens, pater est sapiens, filius est sapiens, spiritus sanctus est sapiens; pater est benignus, filius est benignus, spiritus sanctus est benignus, et sic de aliis. Nomina autem personarum non sic. Quippe cum dicatur pater est pater, filius est filius, non possumus dicere: pater est filius, vel sapientia Dei

est nec filius, vel sapientia Dei pater, qui oporteret, ut pater esset pater sui ipsius, et filius similiter sui ipsius filius. Oporteret etiam ut spiritus sanctus esset sui ipsius spiritus, id est a se ipso procederet, sicut in praemissa similitudine videri potest. Vere siquidem sunt istae, hoc aes est sigillum et hoc sigillum est aes, et hoc sigillabile est sigillum vel etiam est aes, et hoc sigillum vel hoc aes est sigillabile. Si vero nomina relativorum vel relationum ponam et dicam, haec materia est materiata vel hoc materiatum est materia, falsae sunt locutiones istae. Ad hoc enim ut vera esset haec locutio, materia est materiata, oporteret, ut hoc aes sic esset sigillum, quod esset materia sui ipsius. Similiter ad hoc ut haec alia esset vera, hoc materiatum est materia, conveniret, ut hoc sigillum esset factum ex se sigillo, quod falsum est. Licet enim eadem res sit hoc aes et hoc sigillum, tamen multa possunt dici de hoc aere, quod non possit dici de hoc sigillo et e converso; ut de hoc aere dicitur, quod est creatura Dei, de hoc aere dicitur quod est materia hujus sigilli, quorum neutrum de hoc sigillo potest dici. Similiter de hoc sigillo dicitur, quod est opus hominis, quod est materiatum hujus aeris, nullum quorum potest dici de hoc aere. Eodem quoque modo de patre et filio conjectare licet.

Caput XVIII.

Quod per animam mundi spiritum sanctum designavere philosophi.

De spiritu sancto adhuc videndum est, quomodo philosophi inde senserint, quia videntur spi-

ritum minorem patre et filio assignasse et creatum. Ut Plato togaton (το ἀγαθον) summum patrem, Noïn (νουν) mentem divinam dixit id est sapientiam, quia togaton coaeternum asseruit, animam vero mundi, per quam spiritum vivificantem cuncta intellexit, creaturam esse dixit et mundo infusam. Cum apostolus adducat in auctoritatem eos ad probandum, gentiles Deum cognovisse, si spiritum sanctum minorem esse dixerunt, non bene cognoverunt. Et sic inconvenienter videtur apostolus dixisse, quia quod notum erat Dei manifestum est in illis, id est per illos, quia quod ipsi intellexerunt, alios docuerunt. Videamus igitur sensum eorum, ut tandem eum bene dixisse sentiamus. Quae admodum jam satis diximus, bonitas Dei spiritus dicitur sanctus. Quare etiam spiritus sanctus dicatur bonitas ejus assignavimus. Notandum igitur, quod ille idem spiritus sanctus, scilicet qui in se secundum affectum coaeternus est patri et filio, divisos habet effectus. Unde Salomon: spiritus sanctus unicus, multiplex, stabilis, discernens. Secundum hoc est, quod est unicus in se et simplex, tertia persona est in trinitate, patri et filio coaeterna, secundum hoc vero quod in singulis creaturis aliquid efficit mobilis et discernens. Unde ille unicus et simplex spiritus sanctus dicitur. Sic Joannes in apocalypsi: Et septem inquit spiritibus, qui sunt ante thronum Dei. Secundum igitur hunc septiformem effectum, per quem effectuum cunctorum universitas designatur, quae in creaturis efficiuntur, spiritus sanctus anima mundi dictus est, quia anima et creata censetur, quia ipse spiritus creaturas vivificat. Eadem ergo substantia et spiritus sanctus et anima

dicitur, spiritus ex bonitate, anima ex vivificatione, spiritus sanctus ex affectu, anima ex effectu, spiritus in sua aeternitate, anima in administratione temporali. Neque inconveniens, si spiritus sanctus aeternus dicatur secundum affectum, anima mundi cuncta vivificans secundum effectum. Ut eadem essentia divina dicitur Deus, dicitur dominus, Deus ab aeterno, dominus vero ex tempore. Inde est etiam illud involucrum, quod eam in medio Plato locavit, ut cuncta vivificaret, idonea animaret et vivificaret, quia gratia sancti spiritus praesto est omnibus, dona pro cujusque congruentia cuique conferens. Nam etiam Judaei et gentiles et omnes homines quicunque sint dona aliqua habent. Etenim si non habeant fidem vel spem vel talia, habent tamen genera linguarum et curationem infirmitatum et caetera. Sic igitur Plato licet non aeternam processionem, temporalem tamen assignavit, quomodo videlicet ad cuncta vivificanda procedat, quae processio tam a patre quam a filio licet aliter et aliter sit. Est namque duplex processio, una aeterna de qua superius, et altera temporalis. Unde veritas in evangelio: vadam inquit ad patrem et mittam spiritum paracletum. Et alibi: spiritus qui a patre procedit, ille vos docebit omnia. Hic enim de temporali agitur processione. Unde Beda super hunc locum: Spiritus, ait, qui a patre procedit, id est, mittitur. Idem enim est spiritum procedere a patre quod mitti. Et alibi: spiritus domini replevit orbem terrae et caetera. Haec missio sive processio quotidie fit diversis, quotidie diversa dona conferuntur. Unde apostolus dividens inquit singulis prout vult.

Horum bonorum alia sunt stabilia et continua, alia interpolata, variabilia, ut Petro quaedam conlata sunt in eo stabilia et permanentia, ut fides spes et caritas, quaedam non permanentia, ut facere miracula. Prophetae quoque modo habebant spiritum prophetandi, modo eo carebant.

Caput XIX.

Quae potentiae, quae sapientiae, quae conveniant bonitati divinae.

Viso de genitura et processione ad illam descriptionem summi boni, quam ipse Christus ut praedictum est assignavit, redeamus. Et cum alia multa de Deo dicantur, ut aeternus, immensus, incommutabilis et caetera, an illis tribus haec omnia contineantur, animadvertamus. Alioquin assignatio illa dominica de summo bono minus perfecta esse deprehenditur. Videamus igitur quae potentiae, quae sapientiae, quae conveniant bonitati divinae. Quod dicitur invariabilis, immutabilis, indeficiens, aeternus et caetera, potentiae est. Posse siquidem variari, posse deficere et caetera, impotentiae est. Quod rursus praevidens, praesciens dicitur, sapientiae est. Nam non noscere res nisi ex eventibus seu effectibus suis insipientiae est humanae. Justus vero, misericors et miserator et caetera cum dicatur, ad bonitatem spectat, quamvis miserator magis exhibitione miseriae quam ex bonitate dicatur. Sic diximus superius, quum illas tres personas inter se esse diversas constet, eandem tamen totius trinitatis esse operationem manifestum est. Nihil enim operatur pater

quod non filius vel spiritus sanctus. Id est nihil operatur Deus quod non possit, quod non sciat, quod non velit. Multi autem sunt, qui possunt operari, quod nesciunt, et ideo quod operantur non habet elegantem effectum. Rursus quidam et possunt et sciunt, sed nolunt, et ideo non eo modo operantur, quo melius inde provenire potest. Tale est igitur ac si dicatur, sic potest Deus operari quod ei non potest resisti, sic sapienter, quod elegantius inde provenire non possit, sic benigne, quod melius nequeat inde evenire. Licet autem sic communis sit trium personarum operatio, ut dictum est, non tamen si filius est incarnatus, et pater, quia nec sequitur, si omnia quae sunt filii sunt patris, ut idem in evangelio ait, ergo caro filii est caro patris. Sic enim est intelligendum: omnia mea tua sunt. Ideo quicquid ego possideo et tu, o pater et e converso. Sic dicitur quicquid est regis est reginae, ergo membra regis sunt membra reginae falsum est, sed sic exponitur, quicquid est in possessione regis, est in possessione reginae. Similiter quiddam convenit spiritui, quod non convenit patri vel filio, ut renascatur hoc ex aqua et spiritu sancto, et non ex aqua et filio et patre. Dimittit siquidem Deus peccata ex gratia quae bonitatis est non potentiae vel sapientiae, quia non dimittit ex hoc quod potens est vel sapiens, sed ex quod bonus. Sed cum sapientia sit, ut diximus, incarnata, id est, (ut) verbum caro sit factum, (ut) evangelista intonuit, videtur verbum esse factum, quod ab aeterno non fuerit, quod quidem sane concedimus, non tamen est factum. Sic dominus factus est mihi in salutem, nec tamen est

factus. Tale est verbum caro factum ac si dicatur Deus factus est homo, quod sine omni visibilitate naturae contingit. Nulla namque mutatio ibi facta est, cum non proprie mutari dicatur, quod in sui natura consistat. Sic enim ex carne et anima fit unum, absque ulla naturarum permixtione; sic Deus factus est homo, quod divina natura in humanam vel humana in divinam conversa non est, quod non posset fieri nisi unaquaeque natura differentiam aliam amitteret substantialem. Dicitur ergo Deus homo propter alteram naturam, quam sibi assumsit, homo Deus propter alteram a qua assumtus est; sic homo dicitur rationalis propter animam, cujus rationalitas differentia est, quia sola anima discernit et non corpus; dicitur etiam mortalis propter corpus, quia solum corpus moritur et non anima. De hoc ergo quod filius Dei dicitur descendisse videamus. Dicunt scilicet, quod Deus ubique est et verum quidem est, dicit vero Augustinus, quod non est alicubi, per quod probat, ipsum non etiam[44]) corpus, hoc modo: Deus non est corpus. Quicquid est alicubi, est corpus, sed Deus non est alicubi, ergo non est corpus. Sic et ubique est et alicubi non est. Ubique, siquidem est per potentiam, quia ubique operatur. Omnis enim locus ei praesens, sic et omne tempus. Ubique etiam per essentiam, quia ubique per se ipsum operatur, sine indigentia internuntiorum. Cum enim rex potentialiter sit per totum regnum, — unde: an nescis longas regibus esse manus, — tamen non est ubique per totum regnum per essentiam, quia non per totum regnum simul potest operari, sine indigentia ministrorum. Quod ergo

dicitur Deus in uterum virginis descendisse, quia se ad hominem suscipiendum humiliasse. Ubi autem probat Augustinus, quod Deus non sit alicubi, quum corpus non sit, ibi profecto astruere videtur, quod spiritus quoque creatus alicubi non sit, quippe nullus spiritus corpus est. Si enim ideo, quod Deus corpus non est, Deus non est alicubi nec spiritus creatus, cum corpus non sit, alicubi debet esse. Quod autem spiritus creatus alicubi non sit, Augustinus, super genesin, his verbis ostendit: Creatura, inquit, corporalis movetur per tempora et loca, spiritalis vero per tempora tantum. Idem in eodem, corporalia, inquit, moventur in tempore et loco, spiritus creator nec tempore nec loco, spiritus vero creatus tempore non loco. Sic quasi quoddam medium est spiritus creatus inter creatorem et corporalem creaturam. Per hoc enim, quod tempore movetur, corpori, per hoc quod localem motum non recipit, creatori concordat. Si vero in auctoritate inveniatur, quod locales circumscripti sint spiritus creati, hoc secundum operationem vel corporis assumtionem intelligendum est, quia cum hic operatur, non est ibi. Unde et anima Christi ad inferos descendisse dicitur, non per loci mutationem, sed per efficaciam infernum spoliandi, quod spolium bene animae ascribit, quia anima in corpore passa est.

Caput XX.

An plura, an aliter, an melius possit Deus facere, quam faciat.

Expeditis igitur omnibus tam ad essentiae unitatem divinae, quam ad personarum proprietates per-

tinentibus, antequam ad beneficia transeamus, an plura possit facere, an aliter, quam faciat, inquirendum videtur. Quo circa ut hoc plenius et evidentius disseramus, aliquantulum altius incipiamus. Deum esse omnium creatorem et gubernatorem et unum tamen et non plures, ex creaturis facile cognitum esse, non solum Augustinus, sed etiam alii sancti et philosophi docuerunt. Unus Tullius probat, omnia ista bene regi, quia unus et sapientissimus omnium a quo providentur et ideo bene gubernantur. Quae enim pie providentur, melius reguntur, quam ea, quae non providentur et ideo non bene [15]). Mundus providentia regitur, homines autem pars mundi sunt et caetera. Hanc dispositissimam gubernationem ex diversitate machinam istam constituentium maxime perpendunt, videntes siquidem mundum ex tam diversis et a se invicem dissonantibus naturis esse compactum, tam aliud [16]) esse, quod hoc fecerit, quam (in) ejus inaestimabilem sapientiam in istis regendis facile cognoverunt. Sic enim fortiter sic sapienter cuncta creat et gubernat, quia ei nihil resistere possit, nec sine causa aliquid evenire permittat. Unde Job: nec etiam folium cadit de arbore sine causa. Hoc etiam Plato, quod nihil fit sine rationabili causa. Cum igitur inter creaturas, ut dictum est, aliquid, quod hoc posset facere, reperire minime valuerunt, animadverterunt super universitatem istam aliquid esse, quod hoc faceret, et illud esse omnium creatorem et sapientem esse dixerunt et rectorem; ex hoc quod nihil ei resistere posset, omnipotentem, ex hoc, quod ad elegantem effectum omnia duceret, omnisapientem, ex hoc quod

de omnibus facit eo modo provenire, quo melius potest, omnibenignum esse censuerunt. Unum vero tantum et non plures inde cognoverunt, quia, si duo essent, aut alter alteri in omnibus aequalis esset, aut non. Si inaequalis, tunc sibi insufficiens esse[t], utpote qui aliquo ad sui plenitudinem indigeret, sicuti qui summus non esset. Si aequalis alter alteri constaret, cum unus quisque tantum esset, quod ad omnia creanda et creata gubernanda sufficeret, alter profecto superflueret. Relinquitur igitur, quod unus tamen Deus omnium creator et gubernator existat. Utrum igitur plura possit facere, quam faciat, quaeri solet et dicunt aliqui, quod plura possit facere et aliter quam facit, quae damnat potest salvare, et e converso. Et de hoc lapide hominem potest facere et aliter quam faciat, et talia. Et inducunt inde exemplum de asina Balaam et de quinque panibus, de uxore Loth, de aqua vinum facta; hoc quoque pluribus auctoribus nituntur. Ut Augustinus inquit: fuit et alius modus possibilis Deo, sed nullus nostrae miseriae convenientior. Item idem: qui suscitavit Lazarum in corpore, potuit Judam suscitare in mente. Et dominus in evangelio, non possum ait rogare patrem meum, et exhibebit mihi plus quam decem legiones angelorum? Sed ut mihi videtur nec sapientiam Dei cognoverunt nec auctores intellexerunt. Cum enim ut dictum est Deum omnisapientem esse constet, rationabilis est prae omnibus creaturis. Quid igitur faciendum sit vel non, sapienter et rationabiliter providet. Videt enim causam rationabilem, quare conveniens sit hoc fieri vel non, vel quare inconveniens sit hoc fieri vel

non. Videt autem, Jacob eligi Esau reprobari, conveniens esse, quia, sicut opportunum erat hunc eligi ad patiendum a fratre, sic opportunum erat illum reprobari, ut esset fornax et persecutio fratris; quia sicut bonum est, id est, utile est bonum esse, ita bonum est, id est, utile est malum esse. Unde Augustinus: non enim, inquit, summe bonus aliqua mala fieri sineret, nisi aliquod bonum inde faceret. Ipse est enim, cui mala bona sunt; cum ergo sic unius cujusque eventus rationabilis causa sit ei praesens et certa, quod unicuique congruere videt, id ei sapienter administrat. Unde plus contulit Joanni quam Petro, quia conveniens esse videbat, plus illi quam huic conferri debere. Si autem plus haberet Petrus quam habuit, non inde melior extitisset, quia illud plus irrationabile esset. Si enim rationabile esset ut plus haberet et[17]) Deus ei non contulisset, profecto non summe bonus esse videretur. Unde Augustinus: cum pater, inquit, filium suum sibi aequalem gignere posset et hoc non faceret, invideret. Similiter et Plato de mundo sensibili tractans dicit, quod optimus optimum fecit, quia omnis invidia ab eo relegata est. Quod igitur sic cuncta fecerit, quod melius facere non potuerit, sancti dicunt. Quod vero hominem meliorem potuerit fecisse quam fecerit: hoc quidem negare non audemus. Sed haec comparatio ad rem, non ad ipsum Deum referenda est; sic aliquis facit cyphum aureum et cyphum vitreum, non melius facit aureum quam vitreum sed meliorem, quia melior est aureus quam vitreus. Cum itaque quaecumque faciat, sic faciat prout videt ea facienda esse, et tot faciat

quot conveniens est fieri, tunc si aliter faceret vel si plura vel pauciora faceret quam faciat, inconveniens esset et faceret contra rationem et sapientiam suam (faceret). Sed hoc impossibile esset, quia cum ejus sapientia omnino immutabilis et invariabilis existat, neque augeri neque minui potest. Non igitur plura potest vel aliter facere quam faciat. De praescientia quoque sive providentia, de praedestinatione itidem ratiocinamur. Sed ambigi potest, an Petrus potuit esse justior quam fuit, quod quidem sane concedimus. Sed quaeritur a quo? Dicimus quod a Deo et per Deum justior quam fuit esse potuit, et tamen Deus non potuit eum meliorem vel justiorem facere, quia sicut diximus, aliter[18]) quam conveniret. Sicut ager iste potest excoli ab illo puero et per illum, id est aptus est ad hoc, non tamen ille potest eum excolere. Ego possum a te accipere C. solidos et tu non potes mihi dare. Praedictae vero auctoritates sic intelligi debent, ut possibilitas ad res, non ad Deum referatur. Sic dicimus: chimaera est opinabilis, id est homines possunt opinari chimaeram. Similiter Deus potuit Judam suscitare in mente, qui Lazarum suscitavit in corpore. Hoc posse ad naturam illius refertur, non ad ipsum Deum; sic et caetera exponantur. Sunt vero nonnulli, qui sic solent in hujusmodi determinare: posset Deus hoc vel illud, si vellet; qui quidem rationabilem exitum rerum voluntati, non rationi sive sapientiae subnectunt, tamquam prius velit vel hoc vel illud fieri et postmodum an convenienter eveniat hoc vel illud an non, apud se deliberet. Qui quidem errare in Deo videntur et con-

venienter ordinem deliberandi atque volendi in Deo confundere nituntur. Prius siquidem animus advertendus est, quae ex quo utilitas, quae convenientia sequatur, et deinde ut sit vel non sit, voluntas est adhibenda. Isti perfecto Origenem et Hieronymum male intelligunt. Dicit enim Hieronymus: ut vero ut rusticus modo loquar: quemadmodum aliquis primum videt et excogitat de aliqua re, an facienda sit vel non, quam vel ea faciat vel dimittat, et si videt esse faciendam, facit, sin autem, dimittit; sic inquam Deus providet quae sint facienda vel non, et tunc vult vel non vult ea facere vel dimittere. Et ita rei utilitas in ejus cognitione praecedit. Sic igitur ea facere quae facit, quia sunt facienda, non quia facere velit. Quocirca procul dubio deprehenditur asserendum, cuncta tam bona quam mala ordinatissima dispensatione provenire, quia sic eveniunt, conveniunt, quod convenientius evenire non possunt. Unde Augustinus: adeo Deus bonus est quod mala fieri non sineret, nisi bonum esset mala esse. Eadem enim ratione qua vult bona esse, quia conveniens est ea esse, eadem ratione vult et mala esse, quia sicut, quaecunque non sinit esse rationabiliter non sinit, sic quaecunque permittit rationabiliter esse permittit vel etiam disponit. Quod quidem spectat totum ad ejus majorem gloriam. Sic enim aliqua pictura quandoque pulchrior et commendabilior redditur apposito aliquo colore viliori, quam si unius coloris et uniformis esset. Sic ex admixtione malarum respublica ista pulchrior et commendabilior efficitur. Quippe cum boni saepe videant alios cadere, qui tamen stabiliores esse putantur,

tunc magis infirmitati suae consulentes se recognoscunt et se magis obnoxios esse debere gratiae Dei animadvertunt. Est et alia hujus rationabilis varietatis causa, quod si omnes boni essent, gratiam Dei minus intelligerent et bonae naturae salutem suam quodammodo ascriberent. Tertia quoque nec [19]) excipiunt causa, quia mala bonis materia exercendae virtutis subsistunt. Sic tam ratio quam sanctorum auctoritas esse confirmat. Si vero ita est, immo quia ita est, cur miseris compatimur? cur decedentibus dolemus, cur Rachel plorat? quid etiam sibi vult illud Apostoli gaudere cum gaudentibus, flere cum flentibus. Jam scimus, quod lapidatio Stephani convenienter sit [20]), combustio Laurentii tam ad utilitatem suam quam ad gloriam Dei provenire; ac per hoc cum haec omnia ut dictum est ratione irrefragabili contingant, irrationabiles videntur esse hi dolores et hae lacrymae, quod utique negari nequit, tum quia contra dispositionem Dei nitimur, tum quia quod aggredimur, perficere non valemus. Quicumque namque quod perficere nequit aggreditur, eo ipso irrationabiliter agit. Quid igitur? num quid non praecipit Apostolus flere cum flentibus, gaudere cum gaudentibus? Non equidem hujusmodi fletum vel gaudium praecipit. Non enim ut ait Augustinus scriptura prohibet nisi quod culpabile est, nec praecipit nisi quod rationabile est. Hoc inquam non praecipit Apostolus, sed affectum caritatis circa proximos habere. Ex cujus perfectione saepe in id quod irrationabile est solemus prorumpere. Unde Gregorius: caritas, inquit, impatiens est, quae mensuram non habet. Inde etiam in vita beati

Martini legitur de discipulis lugentibus. Consentiret utique magis, esse gaudendum, si vis doloris rationem admitteret. Quid igitur dicemus? Estne peccatum? non utique peccatum est, sed irrationabile est. Unde sic fatendum esset magis, sicut docuit Christus, ut omnia voluntati Dei attribuerentur. Sic quidem magis tutum esset, ut in quibuscunque rerum eventibus singuli diceremus: pater, fiat voluntas tua. Sic enim in passione filius docuit, cum infirma membra sua in se transformans ait: Verum tamen non mea, sed tua voluntas fiat. Sic quoque beatus Job: Dominus, inquit, dedit, dominus abstulit. Hoc est unicum remedium et omnimodum in omnibus eventibus solatium.

At vero quid de poenitentia dicemus, cum sciamus, quod bonum est mala natura esse? Sed aliud est malum esse, aliud malum. Licet enim malum esse bonum sit, bonus quippe effectus inde elicitur, malum tamen domino displicet, quod inde patet, quum ipsum punit. Quod ergo Deo placet, placeat et nobis eodem modo, quo ille, cui esse malum bonum est, de omni malo bonum elicit. Quod vero ei displicet, et mala voluntas nostra et opera, quae inde procedunt, et nobis displiceant. Animum advertamus itaque bonitatem suam, quod ita nos patitur, quod haec et illa bona nobis contulit, quod hoc vel illud fieri prohibuit. Unde bonitatem suam illud faciendo ostendimus, quae [21]) modis omnibus et prae omnibus diligere debemus, ideoque propter dilectionem suam, quam peccando amaricavimus, poenitere et dolere debemus, non quia inde puniendi sumus. Qui enim de aliquo poenitet, quia inde sit puniendus, non utique dicendus est

poenitens. Sicut qui filium incarcerari velit, ut ipse de carcere exeat, non dicitur filium incarcerari velle.

Caput XXI.

Quae spectent ad sapientiam.

Viso de potentia et ejus effectibus, nunc de sapientia paululum disseramus. In sapientia igitur continetur providentia vel, quod idem est, praescientia et praedestinatio. Ex sapientia siquidem sua praescit et providet omnia antequam fiant vel sint; quae quidem providentia nullo modo falli potest. Quippe cum hoc provisum sit, non fieri non potest. Hinc quidam prave intelligentes omnia ex necessitate fieri putaverunt. Qui quidem tam ratione quam philosophorum auctoritate confutantur. Neque enim ex vera [22]) cum determinatione falsa simplex infertur propositio, ut cum vera sit ista, hoc provisum a Deo necessario non inde potest inferri, ergo hoc necessario futurum est. In nobis quoque illud falli promtum est, ut me vidente currum agi currus necessario agitur. Neque enim sequitur, si non potest simul esse, quod ego videam currum agi et currus non agatur. Nullam siquidem necessitatem infert providentia rerum eventibus, sed sicut se habent res ad utrumque, sic providenter se habere. Quae providentia, sive mavis dicere praescientia omnino immutabilis est, neque novi scit aliquid Deus, quod ab aeterno nescierit, nec in futuro quidquam sciturus est, quod modo nesciat. Ut me modo vel hodie legere, ab aeterno quippe scivit, (me lecturum hodie,) in aeternum sciet, me legisse hodie. Et nota, quod hujusmodi adverbia eodem tempore prolata diversa

significant, ut si modo dicam legi heri, lego hodie, legam cras. Diversa sunt, me legisse heri et me legere hodie et me lecturum cras. Diverso vero tempore prolata idem significant ut si quis dicat Hermannus leget cras, qui idem dicat Hermannus legit hodie, idem significat ac si quod ego hodie legerim. Idem namque est, me heri fuisse hodie lecturum et me hodie legere, et cras me hodie legisse. Ipsa siquidem verba vel tempora licet sint mutata, idem tamen verum permanet. Ipse igitur cum sit, cui nulla mutatio temporis obsistat, quippe nihil est inter ejus aeternitatem et ultimum temporis momentum, cum inquam hoc sit, quidquid fuit vel est vel erit, ei omnino praesens est. Nota igitur quod providentia seu praescientia et dispositio divina tam ad bona quam ad mala se habet, praedestinatio vero tantum ad bona. Augustinus tamen pro praescientia quandoque praedestinationem ponere solet. Fatum quoque notandum est, quod descendit a dispositione, tamquam ab actione passio. Siquidem cum fatum sit dispositio divina rebus mobilibus inhaerens, nihil est aliud quam dispositio, actio ipsi disponenti, hoc excepto, quod dispositio immutabiliter facit. Quae vero disponuntur nonnullam mutationem recipiunt, unde nihil est aliud fatari quam disponi. Unde quia ex hoc nomine fatum multi in errorem cadebant, putantes fatum esse constellationem, ideo sancti hoc nomine uti noluerunt. Est igitur fatum, ut ait Boëtius, dispositio rerum in manu Dei. Quae quidem a dispositione divina ut passio ab actione pendet. Praedestinatio ut diximus de bonis est tantum. Quod

enim dicit Augustinus et de malis esse praedestinationem, pro praescientia accepit. Est autem praedestinatio gratiae praeparatio, incipit ab ipso genere donorum, per successionem divinorum bonorum deinde collatorum usque ad finem praesentis vitae procedit. Sic igitur temporaliter fit ista praeparatio. Si vero praedestinatio ab aeterno esse dicatur, sicut providentia vel etiam dispositio, ut cum dicimus, ab aeterno etiam praedestinavit hunc ad vitam, tale est ac si dicatur: ab aeterno providet, quod aliquid bonum daret huic, per quod salvaretur. Utrum plura possit disponere quam disponat, vel possit scire, vel etiam plures ad vitam praedestinare, satis est in promtu.

Caput XXII.

De his, quae ad bonitatem divinam pertinent.

Dicto de potentia et sapientia hucusque, de bonitate aliqua subnectenda sunt breviter. Deus, ut diximus, benignus est, et misericors, et miserator. Hujus benignitatis effectum, cum ipse nihilo indigeat, utpote qui sibi per omnia sufficiens est, in creaturis suis exercet. Cum igitur in se solo sit affectu benignus, in creaturis solis efficit, quod bonitate tali constat efficiendum. At vero, qui summe bonus est, ab eo porro omnis invidia relegata est, omnis itidem ira, omnis furor ab eo remotus est. Quid igitur, quod dicitur: Ne irascatur furor tuus super nos? Quid etiam precatur Propheta: Domine, ne in furore tuo arguas me? Et hujusmodi affectuum nominibus translative utimur, cum de Deo loquimur, ut secundum effectum, et non

secundum affectum de eo intelligamus. Tale est igitur: Deus iratus est, vel: Deus pacatus est, ac si dicatur: Deus punit illum, vel Deus parcit illi. Nullus enim hujusmodi affectus, nullus motus in eum cadit, qui in tranquillitate facit. Misericors ergo dicitur in se, sicut et benignus, miserator in exhibitione. Si ergo non esset, cui misereretur, nec miserator esset. Hic solet quaeri, utrum benignior esse possit, vel magis miserator. Posset enim pluribus dona conferre, et eos salvare. Posset pluribus misereri et parcere. Sic igitur benignior et magis miserator, vel minus posset esse, aut etiam non miserator, cum etiam posset non fuisse, cui misereretur. Sed quid hic quoque responderi valeat, ex superioribus cognosci potest. Non enim pro ratione assignata superius pluribus bona conferre, vel pluribus misereri, vel aliter, quam faciat, facere potest.

Caput XXIII.

Cur Deus homo?

Dicto de altera parte fidei, quae est in cognitione Dei, de unitate scilicet divinae substantiae et trinitate personarum, et de pertinentibus ad utramque, quantum memoriae occurrit: nunc de altera parte, scilicet de beneficiis nobis ab eo collatis breviter expediamus: quorum quod summum et maximum fuit, quod sapientia Dei carnem de virgine assumendo sua luce nos illuminavit, dilectionem suam nobis exhibuit. In hoc enim, quantam dilectionem haberet circa nos, ostendit, qui animam, quam assumsit, pro nobis posuit. Unde idem: Ma-

jorem hac dilectionem nemo habet, ut animam suam quis ponat pro amicis suis. Pro dilectione siquidem, quam erga nos habuit, ut nos a jugo peccati redimeret, carnem assumsit. A quo igitur nos redemerit, et quomodo redemtio illa facta sit, diligenter inquirendum esse ratio persuadet. Quidam dicunt, quod a potestate diaboli redemti sumus, qui hominem decipiendo ipsum sibi subjecit, et potestatem, quam prius non habuerat, in eum recepit. Ideoque, ut dicunt, missus est filius Dei, ut, quoniam potestate hominem ei auferre poterat, magis justitia et humilitate in eum uteretur. Alioquin inferre ei injuriam videretur, cum jure hominem, qui se illi mancipaverat, possideret. Ego vero e contra dico, et ratione irrefragabili probo, quod diabolus in hominem nullum jus habuerit. Neque enim qui eum decipiendo a subjectione domini sui alienavit, aliquam potestatem super eum debuit accipere, potius si quam prius haberet, debuit amittere. Qui enim concessa sibi abutitur potestate, ejus privilegium meretur perdere. Sicut si essent tres servi alicujus domini, quorum uni praerogativam super alios dedisset dominus, et ille a dominio domini et subjectione subtrahere niteretur, non super eos potestatem aliquam acciperet a domino, sed ante concessam ex nequitia sua perderet. Est et alia causa, quare jus nullum in eo habuerat, quia ille se ei emancipare non potuit. Quamquam enim aliquis servus a domino suo fugiat, non tamen alteri se jure pro servo tradere potest. Igitur cum servus emancipationem sui facere non possit, homo autem emancipationem istam fecerit, constat hominem sub

potestate diaboli non fuisse, nec de ejus servitute redemptum esse. Venit ergo filius Dei, non ut hominem de potestate diaboli (non fuisse) redimeret, cum nec ipse diabolus pretium aliquod inde reciperet, immo hominem nunquam reconciliatum Deo vellet, sed ut eum a servitute peccati, dilectionem suam ei infundens, redimeret, se ipsum pretium et hostiam puram patri offerendo et solvendo. Hoc multis denique modis aliis, sed nullo tam convenienti facere potuit. Possibilitas tamen ista ad quid referatur, satis superque satis determinatum esse arbitror. Cum autem aliquid bene facere nobis sufficiat, non eum, qui summe bonus est, nisi eo modo, quo melius potest evenire, quidquam facere convenit vel decet. Sed nullo meliori aut etiam tam bono modo redemptio ista potuit fieri, quam si filius Dei homo fieret. Cum homo namque a peccato esset liberandus, oportebat, ut verbis praedicatio et operum exhibitio fieret. Haec autem tam convenienter nequiret, nisi filius Dei homo factus hominem instrueret. Sic enim et homo melior fieret, et diabolus magis doleret, qui quanto meliorem hominem videt, tanto magis invidet, et quanto magis invidet, tanto magis debet puniri. Est et alia rationabilis causa, scilicet humilitas, quia, ut in Ezechiele habetur, vox super firmamentum sonans alas extensas facit inclinare. Si enim martyres exemplum mortis Christi non habuissent, morte sua tantum pro Deo facere putassent, quo plus aliquis pro Deo facere posse nullatenus aestimaret: ideo tanta humilitas non esset. Sed vident Christum, qui omnia in manu sua habebat, universa contumeliarum genera

passum, qui nocte captus, ad Annam, ad Caipham, ad Pilatum, ad Herodem ductus, faciem velatus, consputus, ligatus, flagellatus, illusus, spinis coronatus, purpura indutus, morte turpissima tandem condemnatus et cum iniquis est reputatus, et non solum in morte, verum etiam post mortem eum custodierunt, et famam ejus tam in se, quam in aliis exstinguere cupierunt. Quod autem passio ista prae caeteris difficilior fuerit, idem per Hieremiam testatur, dicens sic: O vos omnes, qui transitis per viam, attendite, si est dolor sicut dolor meus. Huic ergo passioni cuncta martyrum tormenta comparata quasi nulla esse videbuntur, et ideo non potest aliquis se in passione illi aequiparare. Et hoc totum factum constat, ut ostenderet quantam dilectionem in homine haberet, ut et hominem magis ad sui dilectionem accenderet. Unde: in hoc cognoscent omnes, quia mei estis discipuli, si dilectionem habueritis ad invicem. Et Apostolus: ut quid Christus, cum adhuc infirmi essemus, secundum tempus pro impiis mortuus est. Et alibi: sic Deus dilexit mundum, ut filium suum unigenitum daret. Ut enim Hilarius dicit: magis dilexit hominem quam ceteras creaturas. Unde et propter eum mundum fecit, et omnia, quae sunt in ornatu mundi et eum quasi dominum et possessorem in medio locavit, eique angelos in ministerium deputavit. Qui cum peccaret a domino suo per peccatum separatus est. Venit ergo Dei filius, ut congruus mediator hominem a peccato liberaret et dilectionem suam ei immitteret. Hoc autem facit hominem quem assumsit patri offerendo, id est, pretium pro homine hominem dando.

Translative tamen pretium nuncupatur. Haec igitur certa et propria redemtionis causa, quam et Apostolus ad Romanos et Christus in evangelio docuerunt.

Caput XXIV.

De duarum naturarum in unam personam unione.

De unione amodo duarum naturarum in unam personam videndum est. Ad quam significandam expressiorem similitudinem afferre non possumus, quam illam notabilem et catholicam, quam Athanasius attulit. Sicut caro, inquit, et anima rationalis unus est homo, ita Deus et homo unus est Christus. Nam sicut caro et anima in una persona conveniunt, sic in Christo divina et humana natura. Quamvis enim ibi sit Verbum, quod est tertia persona in trinitate, non tamen ibi est persona per se, quia sic persona jam esset in persona, et ita duae personae essent in Christo, sicut anima separata a corpore persona est, non tamen corpori juncta persona potest dici, quia cum corpore in unam personam conficiendam convenit. Quod autem in Christo non sint duae personae, et ratio demonstrat et auctoritas confirmat, quae est: Assumsit naturam, et non personam. Boëtius etiam, ut jam diximus, disputans contra Eutycen et Nestorium dicentes: Duas ibi esse personas et ita duos Christos, ostendit ibi unam personam tantum esse, secundum hoc, quod homini convenit, personam diffiniens scilicet: Persona est substantia rationalis individua. Christus igitur una est persona. Individuum siquidem hic accipiunt non pro praedicabili de uno solo, sed

pro discreto et ab aliis separato. Per hoc ergo, quod verbum non est ibi discretum et separatum ab homine, immo magis cum homine unam discretam et [ab] aliis separatam personam efficit, per hoc, inquam, ostendit, Christum unam solam esse personam. Sed cum Deus in sanctis hominibus esse dicatur, et sic etiam esse, ut eos repleat, eos inhabitet, solet quaeri quomodo Verbum magis fuerit ibi per unionem, quam in aliis sanctis hominibus. In beata namque virgine sic fuit spiritus sanctus, quod totam eam replevit, et in multis aliis, ex spiritu quorum et Spiritu Dei, ut ait Apostolus, unus efficitur, et ita in eis Spiritus sanctus sicut in Christo uniri videtur. Verum quamvis Spiritus sanctus sanctos homines replere et inhabitare dicatur, tamen nequaquam dici ullo modo potest, quod cum eis uniatur, cum nec in personam conficiendam cum eis conveniat, et si ad tempus aliquod remaneat, ab eis recedat. Quod autem recedat, in prophetis evidenter apparebat, qui modo eum habebant, modo profecto eo carebant. Quod vero ait Apostolus, quod cum spiritu eorum spiritus Dei unus efficitur, unius intellexit voluntatis, ita tamen, quod quodcunque aliud volunt et appetunt vel contra quam Spiritus sanctus nolle velleve suadeat. Aliter ergo Verbum in Christo fuit, quia sic fuit illi homini unitum, quod in unam personam cum illo convenit, et quod, sicut caro, animae subjecta est, quod nullum motum, nullam operationem nisi ab anima habere potest: sic anima illa Verbo subjecta erat, quod nullum motum illi corpori attribuere poterat, nisi quantum Verbum inspirabat. Et sciendum quod

unio illa sic facta est, quod, sicut dicit beatus Ambrosius, nulla illarum naturarum in aliam mutata est. Quod in homine quoque liquido monstrari potest. Sic enim anima et corpus in unam personam conveniunt, quod neutrum horum vertitur in alterum. Quippe nec anima caro, nec caro anima propter hoc efficitur. Eodem quoque modo in Christo divina et humana natura in unam personam conveniunt, quod neutra illarum in alteram transit. Siquidem, ut ait Augustinus, si Verbum transiret in hominem, vel homo in Verbum, tunc non esset ibi, nisi tantum homo vel tantum Verbum. Solet etiam ambigi, an hae duae naturae illius personae partes sint dicendae. At vero, nisi partes sint illius personae, Athanasii illa similitudo pro nihilo videtur inducta. Item si non essent partes, in aliquod conficiendum non convenirent, sed conveniunt in unam personam. Partes igitur eas esse necesse est, quod non solum haec ratio et illa Athanasii similitudo compellit, verum quoque auctoritas hoc idem invenitur asserere. Ait enim Hieronymus: Christus pro parte est homo et pro parte est Deus. Augustinus tamen hoc approbare noluit, propter mutuam de se fortassis praedicationem. Quam ob rem de hac praedicatione, utrum vera sit an non, diligenter inquirere est consilium. Omnes enim locutiones istae in auctoritatibus inveniuntur: Deus est homo, homo est Deus: Christus est filius hominis, Christus est filius Dei: Christus est Deus et homo: quarum nulla praeter unam propria videtur. Si enim propria est ista locutio: Deus est homo, tunc aeternum est temporale, simplex est compositum, creator est crea-

tura; similiter de aliis. Impropriae igitur sunt, ut pars pro toto accipitur. Saepe namque contingit, totum pro parte partemque pro toto accipi, ut anima, cum pars sit hominis, pro homine ponitur, ut: videbit omnis caro salutare Dei. Eodem modo cum dicimus: Deus est homo, pro parte verum est, et est sensus: Deus est uniens sibi hominem. Rursus: homo est Deus, haec est significativa, et est homo unitus Deo. Sic quoque ad partem referendae sunt: Iste Christus est homo, et Christus est Deus. Sola igitur ista: Christus est Deus et homo, propria est, ip est, Christus est Verbum habens hominem et Christus est homo et Deus, id est, homo habens Verbum.

Caput XXV.

De voluntate assumti hominis.

Expedito itaque de duarum naturarum unione in personam unam, de voluntate hominis assumti, an eadem fuerit cum voluntate patris, restat inquiri. Quod vero non eadem fuerit, non solum ratio, verum etiam evangelium satis manifeste demonstrat. Ait enim Christus in evangelio: Pater, si possibile est, transeat a me calix iste: verum tamen non sicut ego volo, sed sicut tu. Quod tale est ac si dicat: Si genus humanum sine morte mea salvari potest, non moriar, quia non possum velle mori: sin autem, voluntatem meam tuae postpono. Ecce hic ostenditur aperte, quod alia et diversa fuerit illius hominis voluntas. Augustinus tamen et alii quidam dicunt, eum non per se dixisse hoc, sed per

infirma membra, quae in se transformavit, ut ea instrueret, quid in passionibus esset agendum, ut cum amplius passionem vitare non posset, voluntatem Dei suae praeponeret, ut diceret: fiat voluntas tua. Similiter quando dixit: tristis est anima mea usque ad mortem, et quando coepit pavere et taedere. In his omnibus, ut dicunt, transformationem membrorum in se fecit. Et quidem satis sane sic potest exponi, quia, ut idem ait Augustinus, quando aliquem versum isti sic, illi aliter exponunt, bonae et convenientes possunt esse expositiones, quamvis diversae: quia licet, qui scripserit, uno modo tantum intellexerit, tamen et tot et tam diversis modis posse convenienter exponi, Spiritus sanctus cognovit.

Sed dicat Augustinus voluntatem suam, nos vero dicimus, quia, sicut veram humanitatem assumsit, ita humanae infirmitatis veros defectus habuerit: quod et sancti unanimiter asserunt. Leo papa, dominus, inquit, Jesus Christus omnia nostra praeter peccatum assumsit. Idem quoque Augustinus: voluntatem nostram assumsit et tristitiam: tristitiam confidenter dico, quia crucem praedico. Habuerit [25]) igitur veram tristitiam et veros dolores, et non simulatorios. De hoc enim, quod Hilarius dicit, eum non aliter sensisse clavos pedibus et manibus infixos, quam si cerae infigerentur, errasse arguitur. Nisi enim esset ibi passio, non esset ibi aliquid contra voluntatem. Unde in futura vita, ubi nulla erit passio, nihil contra voluntatem fiet. Voluntas enim nunquam est nisi cum delectatione; quippe quod delectat illud volumus, quod vero molestat

abhorrere solemus. Contra voluntatem itaque dolores illos atque molestias patiebatur; neque enim aliquod meritum ibi haberetur. Passus est ergo, non quod vellet pati in morte formidabat, sed quia patrem diligebat, quem hoc velle sciebat, et quia per mortem suam salutem proximi fieri cupiebat. Nec sequitur, si propter hoc pati voluit, ergo pati voluit. Sicut de aliquo infirmo videri potest, qui nullo modo sanari potest, nisi incidatur vel coquatur. Vult ergo incidi ut sanetur, nec tamen vult incidi, immo incisionem reformidat. Id ipsum de aliquo incarcerato dici potest, qui aliter carcerem evadere nequit, nisi filium suum ipse in carcerem ponat. Ideo vult filium in carcerem ponere, ut ipse evadat: non tamen vult, filium incarcerari, potius inde dolet. Ubi vero est dolor vel passio, ibi non est, ut diximus, voluntas. Neque unquam in Christo aliter fuit de hoc quam in martyribus, qui quidem pati nolebant, unde persecutores, quantum poterant, fugiebant; volebant tamen pati propter dilectionem Christi. Velle autem lapidari vel comburi, si hoc fieri posset, nullius meriti esset. Propter Christum pati, propter dilectionem Dei velle truncari, meritum habet. Ubi Christus in fundamento ponitur, ubi Deus suprema et major causa constituitur, ibi meritum duntaxat habetur. Dicimus enim, quod martyrium dilectionem sive bonam voluntatem non donat, sed eam habitam et ostendit et augmentat quandoque. Quod autem martyrium per se alicui voluntarium non sit, inde patet quia jucundum non est. Quod non sit jucundum, Hieronymus ostendit super Ecce quam bonum et quam jucundum, ubi

dicit: Est enim bonum, quod non est jucundum, ut martyrium. Hoc quoque dominus Petro manifeste aperuit, cum dixit: Et ducet te, quo tu non vis. Si opponatur: Oblatus est, quia ipse voluit, dicimus, quia voluit, id est, necessariam mortem approbavit vel judicavit. Sic et Apostolus: Quod enim volo hoc non ago, sed quod nolo illud facio. Quod volo, ait, id est, quod approbo faciendum: quod nolo, id est, non approbo.

Caput XXVI.

De voluntate Dei.

Quia de voluntate Dei mentionem fecimus, circa eam pertractandam aliquantulum insistamus. Voluntas igitur Dei duobus modis dicitur. Cum dico enim: Deus vult hoc vel illud, duobus modis exponi potest: Vult hoc, id est, disponit: vel vult hoc, id est, consulit. His duobus modis tantum in divina scriptura voluntas Dei accipi invenitur, ut ibi: Omnia quaecunque voluit fecit, id, est, disposuit. Et alibi: Voluntati ejus quis resistet, id est, dispositioni. Aliter, ut: Vult omnes homines salvos fieri, id est, consulit vel approbat. Huic voluntati saepe resistimus, cum scilicet quod ipse nobis consulit faciendum, non facimus. Dispositioni quoque, quantum in nobis est, resistimus, cum contra eam nitimur; cum tamen eam impedire nequeamus. Hoc autem quandoque fit cum culpa, quandoque sine culpa. Cum culpa: sicut quando non bono zelo, non pro aliquo dilectionis affectu, sed potius ex invidia vel aliqua nequitia in contrarium repugnamus,

ut cum Deus alicui aliquod bonum administrat, quod ex invidia vel malevolentia aliqua, quantum possumus, impedimus, ne ille habeat. Sine culpa duobus modis nitimur. Cum enim quandoque videamus aliqua evenire, quae nobis inconvenienter fieri videntur, non putamus illa a Deo disponi, et ideo contra vadimus, et ne eveniant desideramus. Hoc enim ignorantia excusat. Ex affectu quoque caritatis vel aliquo naturali affectu hoc idem facimus, ut cum videt quis patrem suum mori, scit sic esse in dispotione Dei, et tamen vult ut non moriatur, et dolet quia moritur. In quo notandum, quod quandoque bona voluntas hominis a voluntate Dei discordat, quandoque mala cum eo concordat. Hoc Augustinus in Enchiridio(n) plane ostendit. Hoc etiam ecclesia facit, ut cum videt aliquem martyrem trucidari vel lapidari, scit bene, quod hoc in beneplacito Dei est et quod bonum est etiam illi, ut per martyrium illud de hac miseria ad beatitudinem transferatur: et tamen dolet et plorat, quod sic affligitur. Hujusmodi fletus et dolores, ut supra dictum est, irrationabiles sunt, quia in errore consistunt. Quicunque enim quod perficere nequeunt illud aggrediuntur, errant. Sunt tamen absque culpa, quia ex caritatis vel alicujus dilectionis affectu procedit. Ex eo igitur quod voluntas accipitur pro dispositione aperte conjici potest, quod multa praecipit Deus quae non vult fieri, et multa prohibet, quae fieri disponit. Praecepit enim Abrahae, ut filium suum immolaret, quem tamen noluit immolari: quod inde patet, quia nec fuerit immolatus, bene tamen praecepit et bene noluit. Praecepit siquidem, ut

notam faceret obedientiam Abrahae: noluit autem, quia non erat rationabilis causa ut filium suum Abraham immolaret. Prohibuit et mundatis leprosis ne se divulgarent: voluit tamen ut hoc facerent, et bene sciebat quod non celaretur. Et quidem bene prohibuit, ut scilicet exemplum humilitatis omnibus exhiberet. Bene quoque illud voluit divulgari, ut Deus scilicet inde glorificaretur. Ipsi etiam bene fecerunt quod in hoc ei non obedierunt, nec inde inobedientes, sed potius humiles exstiterunt. Sicut si aliquis ante episcopum genu flexo staret et ipse prohiberet, unusquisque quod suum esset faceret, et ille deferendo, majoribus enim deferendum, et episcopus prohibendo, quia humilitatis exemplum ab omnibus exhibendum est. Unde Salomon: Quanto magnus es humilia te in omnibus. Omnibus communiter praecipit Deus: diliges dominum Deum tuum: et bene scit quosdam non obedituros. Sed ne quis diceret: Illis praecepit et mihi non et ideo nescio, in quo debeam ei obedire, vel non sum reus, si non hoc facio, quia hoc facere non est mihi injunctum et sic excusabilis sum: ne, inquam, hoc diceret, ut omnem removeat excusationem omnibus praecipit. Non vult tamen ut omnes obediant, quia sicut rationabile est quosdam obedire, sic et alios non obedire. Similiter de prohibitione ratiocinari licet. Quod ut evidentius cognoscas, de Petro et Juda exemplum tibi sumas. Utrique praeceptum dilectionis dedit. Petrus obedivit, Judas non, quia non voluit, ut obediret: et sicut rationabilis causa fuit, quare voluit ut obediret Petrus, sic rationabilis causa fuit, quare noluit

ut Judas obediret et damnaretur. Nota: non disponit mala esse, sed permittit esse: tamen mala, id est, de illis bene ordinat. Nec sequitur, si disponit et vult, quia eum velle aliquid non est aliud quam ei placere et ipsum remunerare.

Caput XXVII.

An unio illa in morte Christi fuerit divisa?

De unione illa adhuc quaeritur, an in morte fuerit divisa? Quidam auctores volunt, quod Verbum nunquam deseruit hominem, et verum est, quod non deseru(er)it humanam naturam. Augustinus quoque dicit, quod non etiam carnem deseruerit, ex quo eam assumsit. Ambrosius vero velle videtur, quod divinitas in morte a carne fuerit separata; ait enim super Lucam: clamat caro moritura separatione divinitatis. Quod quidem rationabilius esse videtur, quod a corpore fuerit separata. Sicut enim non potuit adjungi nisi anima mediante, sic in eo non debuit remanere anima separata. Quod vero non potuit adjungi nisi anima mediante, Augustinus dicit. Sic igitur etsi unio remaneret cum anima, non tamen cum anima et corpore. Quaeritur etiam utrum eamdem scientiam habuerit anima illa, quam Verbum habebat. Quidam dicunt, quod eandem: et ita tantum sciebat creatura illa, quantum creator. Sic igitur perfecta erat in scientia, sicut Deus. Aequalis ergo erat creatura illa in hoc creatori suo, quod irrationabile esse videtur. Non itaque dicimus, quod eamdem habuerit scientiam; quod etiam super eum locum Ambrosius ostendit: Nemo

scit ea quae sunt Dei, et caetera: nemo scit ea quae sunt hominis, nisi spiritus hominis. Hic, ut ait Ambrosius, ostendit Apostolus contra haereticos quosdam, scilicet non esse creaturam. Si vero haec anima habet eamdem scientiam quam et Verbum Dei, hic Apostoli sermo nullus est, cum haec anima creata sit. Licet autem tantum non sciret, Deum tamen perfectissime videbat. Sed opponitur, quod Deus ait ad Moysen: non videbit me homo et vivet. Sed dicimus, esse dictum de animali vita. Animalem autem vitam dicimus vivificationem et motum illum, quem (vitalem animam) caro habet ab anima, quia nullo modo corpus potest moveri nisi per animam. Vita vero Christi non talis erat, immo ut jam diximus, quod facit anima corpori, hoc faciebat Verbum animae illi, quia nihil motus poterat corpori conferri nisi per Verbum. De affectionibus autem naturalibus, sicut dolore et ceteris, nihil est ad opponendum, quia naturaliter in anima illa erant. Si quis autem dicat, similiter et motus corpori praestare illi animae naturale erat, acquiescimus quidem, sed alterum abstulit, quo solet homo peccare, et alterum dimisit, quo verus homo remaneret. De hoc etiam ambigi potest, cum Verbum ubique sit per essentiam, an ullam diversitatem habeat essendi. Sic enim videtur. Nam cum Verbum in homine illo esset per unionem, ubi non erat homo ille, ibi non erat Verbum unitum: ubi non erat homo ille, ibi non erat mediator Dei et hominum, et ita in existentia sua diversitatem recipiebat. Sic esse, modo potest dici, quod aliter hic, aliter in coelo est. Sed, ut supra diximus, sic est Deus ubique, quod non

est alicubi; quod plane retulit beatus Augustinus, cum probavit ipsum non esse corpus, quoniam alicubi non sit. Est igitur ubique per potentiam, qui ubique potest. Est ubique per essentiam, quia omnia loca per administrationem ita sunt ei praesentia, quod nullo sui loco indiget vicario. In omni loco quod conveniens est administrat. Sic beatus Gregorius eum esse ubique describit. Supra est, inquit, omnia regendo, infra omnia sustentando et intra omnia disponendo. Sic igitur est unitus homini, quod non est in aliquo loco, sicut anima sic est unita corpori, quod in loco non sit. Sed sicut anima esse in corpore nihil aliud est, quam movere corpus, sic Verbum in homine illo non erat aliud, quam ipsum sic movere, quod a se nullum motum, quia nec etiam digitum movere poterat, nisi quantum ei inspirabat. Sic ergo omnes oppositiones cassantur, quae erant: aliter hic est, aliter est ibi: hoc est, unitur ibi non est unitum, et cetera.

Caput XXVIII.

De sacramento baptismi.

Ostenso hucusque de summo beneficiorum, ad beneficium sacramentorum divertamus. Sicut enim necessarius fuit ejus adventus, sic quoque necessaria post suum transitum sacramenta reliquit. Decebat enim, novum regem nova jura sibi relinquere, sicut et adhuc fieri solet, cum reges substituuntur. Horum sacramentorum alia sunt spiritualia, alia non. Spiritualia sunt illa majora, quae scilicet ad salutem valent: quorum tamen unum est, quod non

ad salutem spectat, sed magnae rei sacramentum est, scilicet conjugium. Ducere siquidem uxorem non est alicujus meriti ad salutem, sed propter inconvenientiam ad salutem est concessum. Est autem sacramentum invisibilis gratiae visibilis species, vel sacrae rei signum, id est, alicujus secreti. Primum horum est baptismus, qui circumcisionis obtinet locum. Ut enim ait beatus Gregorius: hoc facit nobis baptismus, quod olim his, qui de genere Abrahae erant, circumcisio, aliis sacrificia vel pro parvulis fides parentum. Dicunt tamen quidam, quod in hoc differunt, quod aditus coeli modo patet baptizatis, tunc vero non. Sed nos dicimus, quod hoc non facit baptismus, sed passio adjuncta; quae si circumcisioni addita esset, et faceret, sicut de duobus nummis videre possumus. Cum enim plus accipiamus pro duobus quam pro uno, non tamen plus valet unus quam alter. Sed dicet aliquis: Cur ita mutata est circumcisio? Propter novi regis novam legem instituendam, propter inimicitias inter Judaeos et Gentiles dissolvendas, propter superbiam Judaeorum retundendam. Cum enim propter legalia Judaeis Gentiles et e converso inimicarentur, nunquam gentiles illa reciperent. Item si reciperent, Judaei inde superbirent et quasi inde se jactarent, qui dicerent: velitis nolitis, ad nostra sacramenta venistis modo. Ideoque conveniens fuit, illa evacuari et alia, quae utique forent communia, constitui. Propter hoc quoque baptismus loco circumcisionis subiit, quia circumcisio imperfectum erat sacramentum, utpote solis attinens maribus. Baptismus vero perfectum est sacramentum, quia utri-

que sexui accomodatur. Solet quaeri, cur magis in aqua quam in alio liquore baptismus conficiatur. Ad quod quidem plura responderi possunt: primo, quia propter decorem sacramenti hoc factum est. Nullus enim liquor adeo valet ad abluendum ut aqua, et ideo conveniens erat et decorum ut, sicut ablutio animae melior est omnibus aliis, sic per ejus liquoris ablutionem significaretur, quod magis valet ad abluendum. Item propter majorem facultatem habendam, ut omnes tam pauperes, quam divites hoc possent habere, nec propter inopiam excusarentur. Si enim fieret in ali(qu)o liquore, non tam facile quilibet posset habere. In hoc sacramento, sicut et in aliis, duo sunt, ipsum scilicet sacramentum et ipsius res. Sacramentum est ipsa exterior ablutio: res hujus sacramenti interior est ablutio. Hoc sacramentum, sicut et sacramentum altaris, alii ad vitam, alii ad mortem accipiunt. Qui enim vere accedunt, et rem et sacramentum accipiunt: qui autem ficte, tantum sacramentum. Unde si resipiscant, quia sacramentum recipiunt, nec postea baptizantur. De quibus tamen Augustinus quandam opinionem ponit, quia non videtur consentaneum esse, quod Spiritus sanctus efficaciam suam non debeat semper habere, et ideo dicit, quod si fiat eis peccatorum remissio, ad horam transit, et hoc est, quod ipse dicit: Non impeditur etiam fraterno odio gratia baptismi; solvitur enim hesternus dies, et cetera. Haec ablutio significata est in Ezechiele propheta: lavatur aqua, ungitur oleo, vestitur discoloribus, hoc est: anima fidelis, quae ut regio amplexu sit digna, mundatur sorde peccati,

gratia ungitur olei, id est, fit membrum Christi. Christus enim chrismate unctus dicitur, vestitur discoloribus, diversis virtutibus ornatur. De hoc sacramento, sicut de aliis, videndum est, quia nihil refert, a quocunque detur ministro, quia minister ministrat, Christus baptizat: unde hic est, qui baptizat. Quapropter sive ab haereticis sive a laicis sive etiam a mulieribus necessitate imminente detur, nunquam reiteretur. De verbis illis quaeri solet, cujus sint, an scilicet pueri an patrini. Cujuscunque siquidem sint illa verba, mentiri certe videtur, qui respondet. Si enim de se respondeat: Volo baptizari, mentitur quidem, quia non in conscientia sua gestit velle baptizari. Si item de puero dicat, nec a mendacio penitus excusari potest. Scit enim procul dubio, ipsum puerum quidem hanc voluntatem non habere, quippe cum nullius voluntatis sit compos. Quod hoc, inquam, nolit puer, inde facile potest perpendi, quod quantum potest recalcitrat. Sed dicimus, quod patrinus in persona sui loquitur. Cum autem ait: credo, tale est ac si dicat, talem fidem habeo, per quam hic salvari potest. Cum similiter respondet, volo baptizari, sensus est, volo, ut iste baptizetur in fide mea. Servantur tamen verba pueri ipsius, ut ex identitate verborum pueri identitas patrini ad puerum notetur. De hac forma sciendum est, quod ubique servanda est. Dicit tamen beatus Ambrosius, in nomine Christi baptizari posse, quia ibi trinitas intelligitur. In nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti, id est, invocatione illius, cui nihil resistere potest, qui omnia sapienter agit, qui de omnibus eodem

modo provenire facit, quo melius inde potest evenire.

Post hoc sacramentum sequitur aliud; quod quidem majus est quantum ad ministrorum dignitatem; hoc enim a summis pontificibus traditur, sicut a solis Apostolis tradebatur. Prius est unctio, postea sequitur Confirmatio. Ibi peccatum dimittitur, hic gratiae dona dantur. Nam hic illa gratia procul dubio datur, qua contra singula vitia, etsi non semper quandoque tamen pugnatur. Est autem gratia illa quasi armatura quaedam, qua in hoc deserto post transitum baptismi contra vitia repugnamus. Sicut enim submersis Aegyptiis, a tergo sequentibus filios Israel, alii hostes per desertum eos oppugnaverunt, sic submerso diabolo in baptismate, qui primum nos insequebatur, multa nobis per hujus vitae desertum vitia resistunt, contra quae gratia in hoc sacramento data quasi armatura et munitione quadam munimur. Quocirca procul dubio sciendum est quod quantumque indignus sit episcopus, in consecratione tamen ei haec facultas exhibetur, ut per ministerium haec gratia detur. Sicut de Caipha habetur, quia cum esset pontifex anni illius, non personae sed dignitati gratia prophetandi data est. Cum enim in se dignus non esset, ex officio tamen prophetavit et Spiritu sancto dixit: expedit vobis, ut unus, et cetera.

Caput XXIX.

De sacramento altaris.

Sequitur de sacramento altaris. Hujus sacramenti causa est memoria mortis et passionis Christi.

Quam causam ipsemet, quando sacramentum istud in coena consecravit, omnibus aperuit, cum ait: Quotiescumque feceritis, in mei memoriam facietis. Ex memoria enim amicorum nostrorum multum solet in nobis dilectio eorum. Ad majorem igitur sui dilectionem habendam hoc sacramentum in memoriam sui fieri instituit. Sic enim in sacramento Christum prae oculis habere debemus, tamquam ad passionem ductum, passum et crucifixum pro nobis, quae repraesentatio dilectionis illius nos memores facit, quam ipse nobis exhibuit. Unde et majori dilectione ad eum amplectendum et pro eo patiendum accendimur, quae vicaria dilectio et illum nobis et nos illi conjungit. Hoc sacramentum in pane et vino celebratur. Unde notandum, quod panis ille ante consecrationem panis est et vinum similiter vinum est: post consecrationem vero et panis corpus Christi et vinum sanguis. Sic igitur verum corpus Christi est, imo ipse Christus. Hoc corpus sacramentum est illius corporis Christi, quod est Ecclesia: quia sicut hoc corpus, quod ipse assumsit de Virgine, habet membra diversa, quorum alia aliis mutuo necessaria erant, sic hoc corpus, quod est Ecclesia. Unde et Apostolus Ecclesiam quasi quoddam animal describit habens caput suum, ipsum scilicet Christum, oculos spiritales praelatos, qui aliis praevident, manus ipsos operatores, pedes ipsos minores qui ad corpus portandum necessarii sunt. Sic enim alterno indigent adjumento, ut et majores minoribus et minores majoribus vicissim suppeditare oporteat. Sic enim in corpore humano videmus, quod oculos manibus et e converso, et manus pedibus et e converso

subministrare conveniant. Sanguis autem sacramentum spiritus Ecclesiae, quod per septiformem gratiam eam vivificat et in ea operatur. Sicut enim, ut ait Augustinus, anima vita est corporis, ita Deus vita est animae. Et bene per sanguinem vivificatrix illa gratia significatur, quia majorem vim et efficaciam habet anima in sanguine, quam in alio aliquo humore. Unde Moyses, anima, inquit, cujuscunque carnis in sanguine est. Illa vero perceptio et incorporatio, quae est in assumendo illud sacramentum, est unionis et incorporationis, quae est membrorum ad caput. Nam quando aliquis accedit ad illud assumendum, ostendit, se non tunc Christo uniri sed jam perfici et dilectionem unitam esse et in membris ejus transisse. De hac re hujus sacramenti dixit Dominus noster: Qui manducat carnem meam et bibit sanguinem meum, in me manet. Non de sacramento dixit, quia multi de corpore suo sunt, qui hoc sacramentum non accipiunt et multi accipiunt, qui ejus membra non sunt. Accepit enim Judas hoc sacramentum, sicut Petrus: sed unus ad salutem, alter ad mortem. Quare magis in pane et vino voluit hoc sacramentum tradere, quam in aliis cibis, solet quaeri. Sed manifestum est, quod panis validior est cibus omnibus aliis cibis et magis sustentat. Unde nec plena refectio nec copia mensae potest esse sine pane. Inde quoque Propheta: Et panis, inquit, cor hominis confirmat. Voluit igitur tradere corpus suum in specie panis potius quam alterius cibi, ut aperte daret intelligi, quod sicut cibus iste praevalet in sustentatione corpori administrando, sic sacramentum istud prae ceteris valet

in dilectione Dei, quae sustentatio est animae in nobis augmentanda. In nullo siquidem aliorum tantum ejus dilectione afficimur, quantum in isto. In vino quoque sanguinem suum dare maluit, quam in alio potu, quia per vinum laetitia significatur. Unde: et vinum laetificat cor hominis. Per hoc quoque aperte ostendit, inaestimabilem laetitiam per passionem suam Ecclesiae affuturam, quam Sancti, qui ante adventum suum fuerunt, minime habuerunt, quia moriendo non transibant ad vitam, imo in inferno detinebantur. Unde nec eorum natalitia in ecclesia celebrantur. De aqua non legimus, quod Christus huic sacramento addiderit. Cur igitur vino admiscetur? Sed dicimus, quod per aquam populus gentium designatur. Unde aquae multae populi multi; ut enim semper in fluxu et in mobilitate aqua, ita populus ille in fluxu carnis et instabilitate quadam detinebatur. Nam nullo legis vel Prophetarum jugo refroenatus, per lucos et aras daemonum hinc inde raptabatur. Cum igitur ante mortem Christi populus iste in Ecclesiam non intrasset, non erat conveniens, quod aqua, quae gaudium de ejus introitu exprimit, adderetur. Cum vero postea intraret, Ecclesia de ejus introitu et societate gaudens, aquam adjunxit. De fractione illa, quae ibi apparet, ambigi solet similiter, an ipsum corpus Christi, sicut vere est ibi, ita in veritate frangatur. Sed dicimus, quod sicut esse videtur panis, et non est, videtur quoque vinum esse, cum tamen vinum non sit: sic videtur frangi, cum fractionem nullam recipiat nullamque partium sectionem suscipiat. Nec est propter hoc phantastica visio illa, quia non est ad deceptionem vel fidei

errorem, sed ad sacramenti commendationem. Sed cum de fractione illa, quae fit in altari, facile sit responderi, de illa, quam Christus fecit in coena, de qua Evangelista: fregit et dabat discipulis suis, grave videtur absolvere, an scilicet in veritate corpus suum fregerit et per partes divisum discipulis suis tradiderit. Ad quod equidem respondendum videtur, quod totum integrum et perfectum, sicut de Virgine traduxit, ita unicuique discipulorum totum et integrum tradidit. Sic etiam in altari ab unoquoque fidelium recipitur. Quod autem dixit Evangelista: fregit et dedit discipulis suis, sic sane intelligendum liquet, fregit, id est, revelavit, et aperuit discipulis, quid hoc sacramentum significaret, quod videlicet corpus ecclesiam, quod sanguis hilaritatem illam quam ecclesia de sui redemtione habet figuraret. Unde qui hoc ignorant non fractum, id est, non revelatum secundum sui significationem accipiunt. Quod autem sic sane et convenienter exponi possit, Hieremias ostendit: Parvuli petierunt panem et non erat, qui frangeret eis. Panis iste scriptura est, quem panem, id est, quam scripturam parvuli infirmi ante adventum Christi sibi frangi, id est, aperiri et exponi petebant et non erat, qui frangeret eis, donec veniret Christus, qui aperiret eis scripturas. Unde Joannes in apocalypsi: et nemo poterat aperire librum et solvere signacula ejus etc. Et bene dicitur scriptura panis, quia ea ut cibo spiritali interior homo, sicut et corporali exterior, reficitur et sustentatur. Quae frangenda, id est, exponenda est, quia, sicut duri panis crusta frangenda sunt, ut ad medullam et micam, quae intus est, ve-

niamus, sic cortex et testa literae frangenda est, id est, series literae exponenda, ut ad medullam, id est, ad interiorem sensum venire valeamus.

Solet quoque quaeri, quale discipulis ipsum tradidit, passibile videlicet an impassibile. Ad quod dicimus, quod de auctoritate hoc diffinitum non habemus. Possumus tamen de hoc secure respondere, quod dedit tale quale voluit. Si enim voluit eis tradere immortale, bene quidem in illo tempore impassibilitatem sui potuit assumere, sicut et in morte claritate se vitae immortalis venustavit. Si autem voluerit dare passibile et hoc utique potuit, ita tamen, quod cum eorum dentibus attereretur, nihil inde sentiret nihilque defectionis in se assumeret: sicut etiam beato Vincentio talem corporis soliditatem dedit, quod parum de illis tormentis, quae ei inferebantur, sensit. Si enim aliquis, qui non haberet eamdem vim in corpore suo, tantum decimam partem illarum poenarum suscepisset, nunquam amplius vivere posset. Similiter, si Christus vellet, omnes alias, tam infirmitates corporis, quam affectiones animi deposuisset.

De specie quoque illa panis et vini dubitatur, cujus sit? Ad quod sane respondendum, quod ipsum corpus propter horrorem assumendi, eas in se formas recipiat. Nam si opponatur, quod, ex quo illud corpus assumsit, nunquam formam illius deposuit et ideo aliam formam, illa non deposita, habere non potest, dicimus, quia sicut quod de Spiritu sancto conceptum est, quod clauso utero intravit et exivit, quod super aquas ambulavit, quod clausis januis ad discipulos intravit, quod simul et

eodem tempore in diversis locis habetur, sicut, inquam, haec omnia ad singularitatem illius corporis attinent, sic istud quoque, quod diversas simul habet formas. Si enim hoc est admirandum, nihilominus unumquodque aliorum constat esse stupendum, quod omnia de eo sunt admiranda. Manna quoque hujus veri panis sacramentum extitisse, aperte insinuavit. Cum siquidem filiis Israel manna plueret, admirantes, quid esset, invicem quaerebant: Manhu, id est, quid est hoc? Eodem modo hic semper quaeri potest: Quid est hoc? Quippe nec humanum ingenium nec lingua depromere, quid sit, plene sufficit. Si enim nolumus dicere, quod illius corporis sit haec forma, possumus satis dicere; quod in aëre sit illa forma ad occultationem propter praedictam causam carnis et sanguinis reservata, sicut forma humana in aëre est, quando angelus in homine apparet. De hoc, quod negligentia ministrorum evenire solet, quod scilicet mures videntur rodere et in ore portare corpus illud, quaeri solet. Sed dicimus, quod Deus illud non dimittit ibi, ut a tam turpi animali tractetur; sed tamen remanet ibi forma ad negligentiam ministrorum corrigendam.

Nunc de efficacia hujus sacramenti videamus. Efficacia enim hujus major et fortior est, quam alicujus alterius, quia in tantum confirmat, quod qui devote accipit, quamdiu per infirmitatem suam ipsum a se non rejicit, nullam diaboli tentationem patitur, quia per hujus eucharistiae perceptionem diabolus vincitur et religatur et licet in se, qui talis est, semper [24]) habeat, tamen ipsum semper recipit et in eo habitaculum facit.

Caput XXX.

De sacramento unctionis.

De sacramento unctionis videndum restat. Sciendum igitur, hoc sacramentum esse ejusdem rei sacramentum, cujus et sacramentum altaris, quia illam unctionem capitis et membrorum significat, quae sacramento altaris significatur. Unctio enim ista sicut trina in capite praecessit sic et in membris subsequitur. Verum quia hoc sacramentum ultimum est omnium, et quasi consummatio, ideo praerogativa quadam, licet in aliis unctio contineatur, hoc unctionis sacramentum jure vocatur, quod quidem in capite nostro Christo, ut dictum est, trina praecessit. Unde et Christus, id est, chrismate unctus, dictus est. Ipse namque oleo spirituali ab ipsa conceptione unctus fuit. Unde et Christus: Spiritus Domini super me, eo quod unxerit me: ad annuntiandum mansuetis misit me, ut mederer contritos corde; et cetera. Hinc etiam psalmista: dilexisti justitiam et odisti iniquitatem, propterea unxit te Deus, et cetera. Postea perunxit Maria pedes ejus in domo Simonis leprosi, deinde caput, quando alabastrum fudit super caput ejus. Has duas unctiones suscepit, quia rex et sacerdos erat. Duae similiter personae unguuntur in ecclesia, rex et sacerdos, una major altera minor. Minor vero a majore benedicitur, ut Apostolus ait. In unctione igitur pedum minor persona, id est, sacerdos, in unctione capitis major, id est, rex figuratur. David etiam, qui in Christi figura praecessit, unctus fuisse legitur, primo in domo patris a Samuele, secundo su-

per partem Israel, tertio super totum. Eodem quoque modo unusquisque Christianus ter ungitur, primo ad inchoationem, in baptismate scilicet, ubi peccata dimittuntur, secundo in confirmatione, ubi dona gratiae conferuntur, tertio in exitu, ubi vel omnia si qua sunt peccata, vel eorum maxima pars deletur.

Videndum igitur, quae res, quae sit efficacia hujus sacramenti, utrum idem sit res et efficacia an potius inter se diversa. Ad quod dicendum, quod quaedam sacramentorum in hoc conveniunt, quod videlicet alia est eorum efficacia et aliud eorum res. Quaedam vero in hoc discrepant, utpote baptismus idem habet rem et effectum. Sacramentum vero altaris non sic se habet. Cum enim idem sit res et quod efficit, tamen aliud efficit sacramentum altaris, de qua efficacia superius ostendimus sufficienter, et alia est res ejus. Similiter et hujus sacramenti alia est res et alia efficacia; res eadem, quae et sacramenti altaris. Nam non hoc sacramentum, quod figurat [25]), sed ostendit factum esse. Prius siquidem est aliquis membrum Christi, quod fit in baptismo, quam ad consecrationem altaris accedat. Similiter ante est membrum Christi, quam sic ungatur. Per singulos quoque sensus haec unctio fieri debet, ut quaecunque sensibus sunt perpetrata, ex toto vel ex maxima parte remittantur. De iteratione secundum diversas consuetudines fiat ecclesiarum. Jacobus enim cum dicat: Infirmatur quis in vobis inducat presbyteros ecclesiae et unguant eum et bene habebit, non videtur prohibere, quin repetatur. De majoribus enim, ut baptismo confirmatione et altaris sacramento, dictum est, nullum

sacramentum reiterandum. Neque eadem hostia consecratur bis, cum tamen idem corpus ab eodem frequenter sumatur.

Caput XXXI.

De conjugii sacramento et quod non confert aliquod donum, sicut cetera faciunt. Item de caritate.

Nunc de conjugio dicendum est, quod quidem sacramentum est, sed non confert aliquod donum, sicut cetera faciunt, sed tamen mali remedium est. Datur enim propter incontinentiam refroenandam, unde magis ad indulgentiam pertinet. Sic autem diffinitur: conjugium est maris et foeminae foederatio legitima, propter quam licet eis sine culpa commisceri. Foederatio vero alia est de conjugio contrahendo, ut est, quando promittit, quod eam accipiat sibi uxorem, alia conjugii, ut quando dicit, trado me tibi ad usum carnis meae, ita ut, quamdiu vixeris, non me alii conjungam. Et haec foederatio adprime facit conjugium. Sciendum vero est, quod in hoc sacramento multa olim fuerunt licita, quae modo licita non sunt, quia in veteri testamento licebat uni multas uxores habere, ut populus Dei augeretur, sed non mulieri multos viros, quia multae possunt ex uno foecundari, sed non una ex multis. Nunc vero non licet, quia populus Dei auctus est. Etiam tunc regibus non licebat multas sed unam habere ut subditis suis providere possent. Si enim multas haberent, earum sollicitudine animus impediretur et ita minus providerent. Quod vero David et Salomon multas habuerunt, plane contra le-

gem fecerunt. Nostrum vero conjugium ad regum conjugium redactum est, quia reges sumus, de quibus Petrus: nos sumus genus electum, regale sacerdotium. Hoc sacramentum, ut dictum est, mali remedium est, esti donum non conferat. Unde: qui potest capere capiat, id est, qui potest continere contineat, qui non potest uxorem ducat. Et Apostolus: unus quisque habeat suam propter fornicationem vitandam.

Utrum clerici matrimonium contrahere possint, quaeri solet. Sacerdotes, qui non fecerunt, possunt. Si vero aliquis in ecclesia, quae votum suscepit, fuerit qui non votum fecerit, potest ducere, sed in ecclesia illa officium non exercebit, quod est, parochiam non tenebit. Graecorum vero sacerdotes, quia votum non susceperunt, bene uxores ducere possunt, qui, quando consecrantur, de manu episcopi uxores accipiunt et virgines, quae si moriantur, non alias accipiunt, nec ipsae alios [26]). Praeceptum etiam erat eis, ut unusquisque de tribu sua uxores duceret, ne tribus commiscerentur et ne transiret possessio unius tribus in possessionem alterius, quia terra per tribus divisa erat. Nunc autem non licet, sed de aliena gente, quod ecclesia propter propagationem caritatis, (quod) a Romanis (ecclesia) accepit. Romani enim, quando amicitiam cum aliis civitatibus facere volebant, uxores ex eis ad confoederationem amicitiae ducebant. Similiter Ecclesia constituit, ut non de sua sed de aliena prosapia uxorem quis ducat, quia non putavit hoc sufficere ad dilatationem caritatis, quia per uxorem quam accipit totam illam progeniem diligit. Multa

sunt, quae conjugium impediunt, cognatio, votum, ordo, frigiditas. Sunt, qui in secreto continentiam vovent. Hi, si non possunt continere, de voto poeniteant et uxores ducant. Qui vero in manifesto votum faciunt, ut monachus et sacerdos, matrimonium contrahere nequeunt. Ordines impediunt, possunt tamen ducere usque ad acolythum sed beneficia dimittere debent. Qui vero supra acolythum ordinati sunt ducere non possunt. Gregorius tamen Anglicis permisit, quia nuper conversis ad fidem si hoc (eis) prohiberetur, facile relabi possent. Servitus etiam impedit. Si quis enim se ignorante ancillam ducit alterius, si noluerit in servitutem redigi, aut etiam redimat aut dimittat. Item si quis frigidus uxorem duxerit et eam habere non potuerit, Leo papa dicit, quod eam dimittere potest. Gregorius vero dicit, esse conjugium et si non potest eam habere ut uxorem, habeat ut sororem et non minus erit conjugium, sicut conjugium Mariae et Joseph. Si vero mulier non potuerit continere et hoc dixerit, non propter hoc separanda, quia necesse est, eam continere. Inde Hieronymus et Theophrastus dicunt: nulli sapienti ducenda est uxor. In aliis enim experiri possumus, qualia sint, antequam habeamus, ut equum, antequam emamus, et cetera; sed mulierem experiri non permittimur, nisi postquam in uxorem accipimus. Item mulier aut casta est aut incesta. Si casta superba, si incesta nunquam erit libera a suspicione. Conjugium etiam servitus dicitur. Unde Apostolus: servus vocatus es et cetera, id est, in conjugio utere servitute, id est, habita etiam occasione dimittendi non dimittas. Si

autem liber, id est, sine conjugio, ne accipias uxorem, si vis esse liber.

Tria sunt bona conjugii, fides, proles, sacramentum. Fides, non catholica, sed pactio conjugalis, quod, quamdiu vixerit, cum alia non commisceatur. Proles, ut susceptus filius religiose educetur, et est ad decorem, ut quod ibi per peccatum commissum est, filiorum fructu recompensetur. Sacramentum est Christi et ecclesiae, quia sicut uxor unius viri et vir unius uxoris, sic Christus unius sponsae, id est, ecclesiae sponsus est et ecclesia unius sponsi, id est, Christi sponsa.

Quaeritur, si inter infideles possit esse conjugium. Potest utique. Unde Joannes Chrysostomus [27]): Non licet tibi habere uxorem fratris tui. Joannes dicit, quod adulterium erat, et sic conjugium. Sed opponitur, omne, quod non est ex fide, peccatum est. Sed intelligendum est, quod non est ex fide, id est, quod contra conscientiam. Quod conscientia testatur malum esse, illud, si fiat, peccatum est. Augustinus dicit, quod conjugium bonum naturale est, quod diffunditur inter omnes, etiam inter infideles. Item conjugium est inter fideles et infideles. Unde Apostolus: si quis fidelis habuerit uxorem infidelem et haec consentit habitare cum illo, non dimittat eam. Christianus etiam Judaeam posset ducere, si recompensatio inde sequeretur.

Diximus superius summam salutis in his tribus, scilicet fide et sacramento et caritate constare. Nunc de duobus, fide et sacramento, sufficienter expedito, de tertio, caritate, amodo disseramus. Caritas, ut supra diximus, est amor honestus, id

est amor, qui ad eum finem, ad quem referri debet, refertur. Est autem amor bona voluntas erga aliquem propter ipsum. Si enim diligam aliquem propter aliquam utilitatem, non est amor ad ipsum, sed ad meam utilitatem. Unde si optem vitam aeternam alicui non propter se, sed ut ab eo liberer, jam vellem, ut in paradiso esset, non eum diligo, sed aliquod de morte sua commodum mihi desidero. Nec est igitur honestus amor, id est, non tendens in eum finem, in quem debet, id est, in ipsum Deum. Licet enim multi et diversi fines esse possint in dilectione, vel in aliquo, ut in domo propter pauperes facienda pauperes sunt in causa, tamen finis, id est, finalis causa et suprema scilicet Deus unus est. Unde quamvis diligam aliquem propter se, illum in finem dilectionis constituere non debeo, sed ipsum Deum et tunc ad primum amor ad eum refertur finem, ad quem debet. Gemina vero haec dilectio in dilectione utique Dei et proximi consistit. Non enim possumus diligere Deum, nisi proximum diligamus. Hoc tamen non posse non ad naturam, sed ad institutionem praecepti referatur; posset enim esse, quod nullus homo praeter me esset et bene diligere Deum possem. Est quoque de obstinatis in proximum illud Joannis intelligendum: Qui non diligit proximum, quem videt, Deum, quem non videt, quomodo potest diligere? quasi diceret, qui adeo erga proximum, quem videt, induratus est, quod nullo modo ad ejus dilectionem revocari potest, ille, dum talis est, Deum non potest diligere; hoc enim jam nihil aliud est, quam proximum odio habere et qui proximum odit, Deum non diligit.

Caput XXXII.

Quibus modis nos diligat Deus et quibus modis nos Deum vel proximum diligere debeamus.

Nunc vero, quibus modis nos diligat et quibus modis nos Deum vel proximum diligere debeamus, dicendum videtur, ut, quis ordo in caritate servari debeat, evidenter appareat. Deum igitur aliquem diligere non est aliud, quam ipsum ab aeterno bene de eo disponere et per temporum successionem donis gratiae suae ad vitam aeternam eum praeparare. Unde cum dico: Deus diligit illum, sensus est: de salute ejus ab aeterno disposuit, ut scilicet in praesenti vita aliquod bonum ei largiatur, per quod salvetur. Nullus enim motus est in Deo ad nos diligendum, sicut est in nobis ad ipsum. Nos enim cum Deum diligimus, talem motum animi ad ipsum habemus. Est enim caritas, ut ait Augustinus, motus animi ad Deum diligendum propter se et proximum propter Deum. Hic solet quaeri, an Deus aliquem diligat modo, quem non semper dilexerit. Sed dicimus minime. Quaeritur etiam, si Deus omnes diligat, qui eum diligunt. Non. Si opponatur, quod ait: ego diligentes me diligo, et similia, dicimus, quod de perseveranti dilectione dictum est. Sed notandum, quod in dilectione Dei nullus modus, nullus denique terminus est statutus. In dilectione vero proximi est mensura. Dictum est enim, diliges Dominum Deum tuum ex toto corde etc. Ex toto corde diligit, qui paratus est, ei obedire pro posse suo. Cetera, quae sequuntur, inculcationes sunt; tale enim est, ac si dicatur: ad ejus obsequium implendum totam intentio-

nem tuam extendas. In dilectione vero proximi mensura est, ubi dictum est: diliges proximum tuum, sicut te ipsum. Non ait quantum, sed sicut. Est igitur sensus: illud bonum, quod tibi velles fieri, si esses in eo gradu, ei velis in eo gradu, in quo est. Unde alibi: quaecunque vultis, ut faciant vobis homines, eadem vos facite illis. Omnia siquidem debemus aliis facere, quae vellemus nobis fieri, si essemus in eodem gradu et in eadem dignitate. Quaecunque vultis, id est, approbatis. Si enim volo, mihi adduci scortum, hoc non approbo. Hinc etiam dictum est, quod tibi non vis fieri, alii non feceris. Quorum alterum naturale, ut hoc: alterum positivum, ut illud: quaecunque vultis, ut faciant etc. Sic vero et Deus diligendus est et proximus, ut charitas nostra sit ordinata. Sicut enim Deus prae hominibus bonus est, sic super omnia diligendus est, et sic prae omnibus diligendus est, sic honor et reverentia magis est ei exhibenda, post ipsum etiam de singulis in gradu suo est facienda. Si enim aliquem video magis bono dignum, quam ego sim et ipsum ei magis, quam mihi cupere debeo. Sic siquidem ordo in caritate servatur, ut pro meritis et pro convenientia cujusque magis vel minus in diversis gradibus eos diligamus. Notandum tamen, quod cum talem ordinem in dilectione retinere debeamus, quod magis debeam diligere aliquem religiosum, quam patrem meum, qui non est adeo religiosus. In exhibitione profecto charitatis aliter est faciendum, quia, si non possum utrique sufficere, illi sane subtraham et patri meo tribuam. Magis enim in exhibitione me ad eos,

quorum curam gero, extendere debeo, nec tamen propter hoc tantum patrem meum, quantum illum diligo. Hic notandum, quod, si aliqua infirmitate superatus in fornicationem vel homicidium incidam, vel in aliquod aliud peccatum, dummodo Christum in fundamento habeam, non propter hoc verum est, quod Deum non diligam. Bene enim possum in aliquo dominum meum contemnere ad tempus et ipsum prae omnibus diligere et super alios aestimare. David enim quando peccavit caritatem habebat, quia Christum in fundamento habebat. Christum autem in fundamento habere est aliquem sic eum diligere, quod si ei optio daretur prius permitteret, se interfici, quam eum negaret. In talibus cum peccat quis, lapis est motus non evulsus. Cadat justus, labatur justus, resurgat justus, melior erit. Sanctis enim omnia cooperantur in bonum.

Cum igitur caritas summa virtutum sit et in qua omnis virtus alia quam ipsa sit innitatur, de virtutibus latius et vitiis inquiramus. Sed prius hoc de caritate videamus, quod Augustinus omnem virtutem caritatem esse velle videtur. Cum enim caritas facit fortem, fortitudo caritas est: cum facit humilem, humilitas caritas est: cum facit patientem, patientia caritas est et sic de aliis. Unde Apostolus: caritas omnia suffert, omnia sustinet etc. Quidam tamen hanc auctoritatem Augustini, quae est: omnis virtus est caritas, sic exponunt. Omnis virtus est caritas, vel ex caritate: hoc autem propter eas virtutes quae non voluntates, sed magis potentiae sunt, ut in sequentibus melius apparebit. Quomodo igitur diffiniatur virtus et in quot prin-

cipales partes dividatur, intelligendum est. Virtus est, ut ajunt philosophi, habitus mentis optimus vel bene constitutae mentis. Notandum autem, quod Sancti diffinitiones virtutum a philosophis positas et divisiones per species non mutaverunt, sed eas ab eis acceptas diligenter exposuerunt et retinuerunt. Videamus igitur diffinitionem, quomodo sit intelligenda. Virtus est habitus mentis, id est, bona voluntas mentis sic in habitum per animi applicationem versa, quod vix aut nunquam separari possit. Hoc enim notatur per hoc, quod dicitur habitus mentis. Nam sunt aliqui, qui cum modo habeant voluntatem cuique reddendi quod suum est, facile tamen ab hac permutantur. Similiter in aliis videre licet: ut est aliquis, qui modo voluntatem carnis restringere conatur, cum tamen eam paulo pleniter exerceat. Ut enim virtus sit, ex animi applicatione venire debet. Unde Aristoteles: tales enim sunt scientiae et virtutes. Quia vero sunt nonnulli, qui virtutes continentiae vel etiam pietatis affectum erga alios habent, sed non propter Deum, ideo non valet eis ad salutem, ideo subjungitur: optimus, id est talis, qui prosit ad vitam optimam vel in quo meritum consistat. Nota, quod David, quum concumbebat cum Bethsabee, non habebat dilectionem proximi in exhibitione. Scriptum est enim: dilectio proximi malum non operatur. Nam non adulterabis etc. Salva igitur auctoritate ista dicemus, quod diligebat Uriam affectu sed non effectu. Haec vero auctoritas de dilectione in effectu intelligitur.

Nunc de speciebus virtutis videamus, quas quidam in majori, quidam in minori numero constitue-

runt. Socratès enim sub virtute prudentiam constituens quatuor virtutis species esse docuit, justitiam, fortitudinem, temperantiam. Dixit enim prudentiam discretionem esse bonarum vel malarum rerum cum ornatu morum. Talem prudentiam vocavit scientiam vel sapientiam. De hac rhetorica multum eloquentiae, parum scientiae vel sapientiae. Aristoteles autem a virtutibus eam separavit, ubi dixit: tales sunt scientiae et virtutes. Aristoteles vero noluit vel etiam non putavit esse virtutem, quod aeque bonis et malis habet convenire. Secundum Aristotelem igitur tres sunt species virtutis, justitia scilicet, temperantia, fortitudo. Justitiam vero sic definiunt philosophi: justitia est habitus animi reddens unicuique quod suum est, communi utilitate servata. Hoc idem Justinianus notavit sua diffinitione, cum diceret sic: justitia est constans et perpetua voluntas etc. Per hoc enim, quod ait: constans et perpetua voluntas, qualitatem mentis venientem ex applicatione et difficile mobilem notavit. Per hoc, quod dixit: suum unicuique jus tribuens, optimum notavit. Suum potest referri tam ad accipientem quam ad tribuentem. Si ad accipientem referatur, tunc determinandum communi utilitate servata. Justitiae siquidem est omnia ad communem utilitatem referre. Sic igitur in republica quidem fieri debet, ut cum aliquis tantum meruerit remunerari vel tanta poena puniri, deliberetur, an si tantum praemium ei detur aut tanta poena multaretur reipublicae praejudicetur. Tantum enim posset quis remunerari seu etiam puniri, quod respublica magnum detrimentum inde pateretur. Sicut est in re-

publica, sic sit etiam in Ecclesia. Sic judex quisque discretus tam secularis quam ecclesiasticus totum, quod facit, ad communem utilitatem reipublicae aut etiam parochiae suae referre debet. Sic quoque communem utilitatem in suo judicio conservat. Quod enim hunc sic remunerat, illum sic punit, alios divinae [28]) magis obnoxios reddit. Si autem suum ad tribuentem referatur, non adjectione opus est. Sic enim punit et remunerat judex, ut se decet et quod quidem sibi debet, ut quod justitia debet esse, crudelitas vel dissolutio non sit, quod esset, vel si non remitteret ex parte vel ex toto remitteret. Hoc etiam sibi debet terrenus judex, ut inde commendabilior et majoris auctoritatis ad faciendam justitiam reddatur. Similiter quod Deus hunc punit minus quam meruerit vel illum remunerat magis quam meritum exigit, suae justitiae est, id est, ad justitiam sui reddentis pertinet. Haec bona voluntas, quia vel aliquo timore mundano vel aliqua mundiali cupiditate praepediri potest adeo, quod justitia in aliquo dissolvatur, ideo duobus quasi postibus et firmamentis indiget. Si enim aliquis sit, quem debeam honorare et de rebus meis ei dare, quia sapiens est et talis cui ex justitia hoc debeam: aliquis vero dicat, ne hoc facias, ne eum tibi adjungas, quia regis inimicus est, et ideo facile regis inimicitias incurres: hoc timore profecto ab hac quam illi debeo justitia retrahi possum et tum fortitudine opus est. Fortitudo enim virtus est contra adversa, quae facit, ne justitiam timore vel aliquo tali deseramus. Similiter cum debeam alicui dare de rebus meis, quia ipse indiget,

et ego concupiscam quod habeo retinere, quia utile mihi putem illud vel quia non facile recuperarem illud, tunc necessaria est temperantia contra prospera, quae concupiscibilitatem temperans justitiam illaesam conservat. Haec animi voluntas his duobus quasi fulcimentis innixa, justitia est. Notandum vero est, quod cum justitia voluntas animi sit, fortitudo et temperantia [29]) cum earum contrariae impotentiae sint, potentias esse necesse est. Intemperantia enim et debilitas, quae earum contrariae sunt, impotentiae videntur. Ex caritate igitur sunt haec fulcimenta, non caritas. Cum enim diceret Augustinus omnem virtutem esse caritatem, hoc intellexit, quod omnis esset caritas, vel effectus caritatis: caritas, ut omnes illae [30]) quae in voluntate consistunt; effectus, ut quaecunque sunt potentiae. Hoc dico, si huic sententiae assentire volumus, quod fortitudo et temperantia et quae sub eis continentur potentiae animi sint et secundum hoc bene dicimus, quod multi sine virtute salvantur, quia multi sine perfecta caritate salvantur, quia tum quando moriuntur hanc voluntatem habeant, quod si optio eis daretur morarentur, non tamen habent illam voluntatem difficile mobilem, quia si viverent mutaretur illa voluntas et ideo non est virtus. Si autem volumus dicere quod omnis virtus sit voluntas bona possumus, quod omnis virtus est caritas et ita caritas erit genus omnium virtutum. Diximus, tres esse species virtutis, justitiam scilicet, fortitudinem et temperantiam. Nunc inquirendum est, quomodo omnes virtutes ad istas tres et quae ad quas reducantur.

Primum igitur videamus, quae ad justitiam reducantur. Omnes illae virtutes, quae pertinent ad reddendum unicuique quod suum est, ad justitiam spectant. Virtus illa, quae pertinet ad reddendum Deo quod suum est, id est, religio ad justitiam pertinet. Similiter, quae reddit parentibus quod suum est, id est, pietas et virtus, quae reddit majoribus, vel minoribus, vel aequalibus quod suum est, vel virtus quae pauperibus quod suum est largitur: haec, inquam, omnia ad justitiam tamquam partes integrales referuntur. Unde: nisi abundaverit justitia vestra plus quam Scribarum et Pharisaeorum. Et de eleemosyna David: dispersit, dedit pauperibus, justitia ejus manet in seculum seculi: quae omnia faciunt sic justitiam, sicut scientia inveniendi et judicandi logicam faciunt. Neque enim species justitiae dici possunt, cum nulla illarum per se justum faciat, id est, reddentem unicuique quod suum est, sed sicut conventu parietis tecti et fundamenti domus efficitur, sic istarum virtutum conventu justus efficitur. Visis ergo, quae ad justitiam reducantur: quae ad fortitudinem, quae ad temperantiam referantur, videre restat. Fortitudo, et temperantia, ut dictum est, potentiae sunt, quia earum contrariae ut impotentiae quaedam existunt et cum hoc sit, non tamen desinunt habitus esse. Potentia vero naturalis et habitus opposita sunt. Sed potentiae, quae per applicationem subjecti veniunt, habitus sunt. Temperantia igitur cum sit potentia illicitos motus refrenandi omnia quae ad illicitos motus pertinent refrenandos ad eam referenda esse manifestum est, ut continentia quae luxuriam, castitas

quae libidinem, sobrietas quae ingluviem refroenat. Istae virtutes in prosperis necessariae. Fortitudo vero potentia est, quae reddit animum constantem contra adversa.

Caput XXXIII.

De vitiis, quae virtutibus contraria sunt.

Nunc de vitiis, ,quae istis virtutibus contraria sunt itidem disseramus. Unaquaeque virtus habet vitium sibi contrarium, ut justitiae contraria est injustitia, temperantiae intemperantia, fortitudini debilitas, quoniam bono ex necessitate malum contrarium est, quia, si aliquid bonum est, necessario ejus contrarium malum est, sed non convertitur; potest enim malo malum contrarium esse. Injustitia est vitium animi, quo non redditur unicuique quod suum est et quod debetur. Est igitur talis mala voluntas injustitia sicut bona est justitia. Intemperantia est impotentia resistendi motibus illicitis, ut luxuria est contraria castitati, gulositas sobrietati. Fortitudini vero debilitas mentis est contraria et sicut praedictum est fortitudo in adversis, temperantia in prosperis necessaria est. Nota vero, hujusmodi potentias non illas naturales, quae actu non adsunt vel certe si adsunt facile mobiles sunt, sed potius quae secundum animi applicationem insunt, ut iste dicitur cursor, non quod illam potentiam naturaliter habeat sed quia se ad hoc disposuit. Multi namque infidelium has naturales potentias habent, qui tamen virtutibus carent, quippe ad istas non ex dilectione applicantur. Omnis enim virtus, ut dixi-

mus, vel caritas est, ut ea quae voluntas est, vel ex caritate, ut potentia talis quae ex dilectione est. Non enim fortis vel sobrius vel justus vel humilis vel talis dicitur, nisi quem caritas facit vel sobrium vel talem.

Viso de virtute quid sit, nunc quid vitium, quid sit peccatum, quaeque inter ea sit differentia, videamus. Est igitur vitium corruptio naturae talis, quae reddit hominem impotentem resistere illicito motui vel nolentem cuique reddere quod suum est, sicut irascibilitas, luxuria, gula et cetera. Peccatum vero est velle irasci, velle luxuriari. Hinc igitur facile videri potest, in multis esse peccatum sine vitio et vitium sine peccato: sicut aliquis, qui facile mobilis est ad irascendum, qui se in tantum cohibet, quod in ardorem malae voluntatis in alterum non irrumpit vel certe materiam commovendi in alterum non habet. Idem de luxurioso conjectare licet. Multi siquidem sunt, qui cum proni sunt ad hoc, voluntatem tamen cohibent. Unde et majoris meriti in tantum esse deprehenditur, quod victores in lucta efficiuntur. Sunt etiam alii, qui cum materiam exterius ad hoc non habent, etsi ad hoc naturaliter proni sunt, non tamen ad hoc moventur, ut sunt multi de claustralibus viris, de solitariis et hujusmodi. Sic quoque in ceteris facile est considerare. Est et peccatum in aliquo sine vitio, ut in eo qui hujus vel illius potentiae non est, aliqua tamen grandi causa interveniente ad iram vel iracundiam commovetur. Sic igitur vitia in naturae corruptione, peccata vero in voluntate consistunt ac per hoc vitia ex maxima parte ex complexione tali

vel tali habent inesse. Unde et carnalia vocantur. Sunt enim quaedam, quae tantum animae sunt, ut superbia, invidia et cetera. Peccatum nihil est aliud, quam ipsa culpa, quae ut ostendimus in multis sine vitio potest esse. Est autem culpa nihil aliud, quam contemtus creatoris, quod est, dum vel volumus contra conscientiam, quod ei displicere scimus et ab eo esse prohibitum, vel nolumus, quod ei scimus placere et ab eo esse praeceptum. Unde nec in pueris nec in naturaliter stultis, quia nihil contra scientiam agunt, aliqua culpa esse deprehenditur. Notandum vero est, quod translative ipsa poena peccatum dicitur, ut cum dicitur: Deus dimittit ei peccatum, id est, poenam aeternam relaxat.

Horum peccatorum alia sunt venialia, alia mortalia. Veniale dicitur, quod per se ad damnationem non sufficit, quale est omne illud, quod dum fit memoriae non occurrit, quod Deo displiceat. Nec tamen potest dici, quod contra conscientiam non sit, etsi enim tunc a memoria sejunctum sit, tamen dum ad memoriam reducimus ex conscientia non probamus. Mortale vero illud peccatum, quod solum ad mortem sufficiens est, ut est omne illud, quod contra conscientiam ex animi deliberatione perpetratur. Quantumcunque igitur, ut ait Augustinus, in se leve sit peccatum dum placet et ex industria perpetratur, mortale est. Quantumcumque autem sit grave dum displiceat et ex animi deliberatione non fiat, veniale est. Horum mortalium est aliud criminale, aliud non. Criminale est illud, quod notabilem et infamem reddit personam. Criminale est, quod est accusatione dignissimum et sunt maxime

criminalia in aperta consuetudine et fratrum corruptione. Unde, qui tales sunt, quod crimine aliquo notabiles sunt, a communione Ecclesiae, nisi resipiscere velint, resecantur. Est autem tale quodlibet, ut ebrietas, rapacitas et cetera, dum in promtu et consuetudine habentur. Notandum igitur videtur, quod peccatum Adae, etsi mortale fuerit, non tamen criminale fuit. Cum enim contra conscientiam vetitum appeteret, sciebat enim hoc esse vetitum, mortale fuit. Cum vero hoc ex consuetudine non haberet, immo tamquam invitus hoc ageret, putans, se per poenitentiam satisfacere posse et ideo uxori morem gerere voluit, criminale non fuit. Constat igitur, nonnullos multo gravius peccare, quam Adam peccaverit, sed ideo illud primum peccatum tam graviter Deus punire voluit, ut sibi peccatum displicere ostenderet et ut horrorem peccandi omnibus posteris incuteret.

Caput XXXIV.

De meritis, ubi consistant.

Viso de virtutibus et vitiis, data etiam differentia inter peccata et vitia, inter ipsa quoque peccata diversitate ostensa, de meritis ubi consistant, amodo relinquitur videndum. Quemadmodum igitur omne peccatum in sola voluntate consistit, sic et meritum. Meritum autem nihil aliud est, quam id quod bona voluntate meremur, id est, vita aeterna, quam quia diversis voluntatibus boni meremur, secundum quas stella a stella differt ibi in claritate, ideo diversa et plura merita vocitamus. Dicitur etiam meritum ipsa bona voluntas, qua meremur. Quod autem me-

ritum in sola voluntate consistat, Augustinus multis modis et exemplis inductis probat, ut de discipulis Joannis qui jejunabant et discipulis Domini qui comedebant, a quibus tamen justificata est sapientia. Unde Dominus: venit, inquit, Joannes jejunans, et dixistis, daemonium habet. Venit autem filius hominis manducans et bibens et dicitis, quod vorax est et potator vini et amicus publicanorum. Justificata est autem sapientia a filiis suis. De vidua quoque, quae duo minuta in gazophylacio posuit, ait Dominus, quod plus quam divites obtulerit. Unde Hieronymus: non pensat Deus censum sed affectum. Idem quoque de Josia rege dicit, quod cum exiret ad pugnandum pro populo Dei cum inimicis non propter hoc plus meruit, quam primum, cum in voluntate hoc haberet, sed ideo hoc fecit, ut aliis etiam regibus et principibus exemplum daret pro populo Dei pugnandi contra inimicos. Similiter de martyribus dicimus, quod eos exteriora patibula meliores non faciebant, sed tales esse, qui Christum diligerent, ostendebant. Sic quoque de Christo sane asserimus, quod, quando ad passionem ductus est et in ligno affixus est, non plus meruit, quam ab ipsa conceptione. Neque enim tunc melior effectus, quam ab ipsa pueritia extitisset, cum ex tunc Deum ex toto corde diligeret. Sic igitur in voluntate non in operibus, quae bonis et malis communia sunt, meritum omne consistit. Saepe enim plus jejunat magis etiam se affligit quilibet hypocrita, quam aliquis sanctus. Quod in sola voluntate meritum sit, inde quoque conjectare licet, quod Deus dicitur scrutator renum

et cordium, qui dicitur in occulto scilicet in voluntate videre. Unde et Apostolus: judicabit, inquit, occulta hominum secundum evangelium meum, id est, juxta praedicationem meam. Tale etenim est, ac si diceret: opera, quae in se indifferentia sunt, non curat, sed puritatem intentionis exigit. Hoc idem attestatur Isaias, ubi dicit: non judicabit secundum visum oculorum neque secundum auditum aurium arguet. Si enim inde quis magis placet Deo, quod aedificat domum pauperibus et hoc quia potest, quam ille, qui eamdem habet voluntatem nec aedificat, quia pauper est: negari non potest, quin ex hoc, quod dives est, magis placeat Deo. Item si Hermannus eandem habet voluntatem cum magistro suo Petro et uterque pecuniam ad faciendam domum pauperibus paravit et alter aedificet, cui pecunia remanet, alter vero minime, cum ei pecunia ablata sit, non qui aedificat, quam qui hoc non facit, majoris meriti apud Deum esse debet. Aliter non est ratio, quare latrones non sint diminuendi meritum apud Deum; quod quidem quam irrationabile sit omnium judicio relinquamus. Non vero negamus, [in] exterioribus quandoque meritum aliquod temporale sequi, ut vel magis ad amorem Dei accendamur vel ut aliis, qui nos vident remunerari, exemplum bene operandi exhibeamus. Sed cum de meritis haec disseramus, quasi nulla esse videntur, quia gratia meritis usque adeo repugnare videtur, quod cum omnia ex gratia sint merita non existant. Unde Apostolus: Si ex meritis, iam non ex gratia. Videtur enim, quod ex nobis nihil boni possimus. Sic enim de nobis est, ut de medico et infirmo,

qui cum habeat medicamen apparatum, et dicat infirmo: vide, hoc medicamentum consulet sanitati tuae, si surrexeris et acceperis: infirmus autem cum surgere non possit, nihil medicamen illud illi valebit sicque cum per se surgere non possit, adiumento medici ad surgendum indiget, ut medicamen accipiat et acceptum sibi proficiat. Quapropter nisi dicamus, quod homo ex se etiam per liberum arbitrium ex natura sua habeat diligere et ei adhaerere non possumus vitare, quin gratia meritis nostris praejudicare probetur: quod quidem quia in epistola ad Romanos super eum locum: Jacob dilexi etc. diligenter expressi, hoc quasi notum praetereundum existimo. Si autem creatura ad imaginem et similitudinem Dei facta ex sui natura magis ad malum quam bonum prona esset, in sui quidem natura bona non existeret. Velle autem bonum unicuique naturale est. Unde et Apostolus: velle adjacet mihi.

Caput XXXV.

De remissione peccatorum.

Nunc de remissione peccatorum videamus. In reconciliatione peccatoris ad Deum tria necessaria sunt, cordis contritio, oris confessio, operum satisfactio. Cordis contritio sive gemitus est dum peccator de peccatis suis dolet et interius turbatur, quod est, dum peccatum et iniquitas displicet, non timore poenae, sed amore iustitiae; alioquin non est cordis contritio ad salutem, sed mentis consternatio ad damnationem. Sic enim et mali in futuro dolebunt, non de peccato quo Deum offenderunt, sed de hoc, quod est peccatum, quia inde punien-

tur. Qui igitur sic pro peccatis gemunt, non peccata eis displicent propter Deum sed propter poenam. Talis igitur contritio nullius meriti est apud Deum. De ea vero, quae fit ex dilectione Dei, ex amore iustitiae, dictum est etiam per prophetam: in quacunque hora conversus fuerit peccator etc. Nota, quod non dixit, die vel mense vel anno, quia cum Deo nihil tardum sit vel absens, quantocius aliquis vere poenitet, tantocius et ipse praesens remittit. Unde et David: dixi, confitebor adversum me iniustitiam meam Domino, id est, deliberavi in corde meo illud quod contemnendo Deum feci, mihi displicere propter Deum. Promptum est igitur et manifestum, quod ex quo aliquis vere de peccato gemit ipsum sibi a Deo dimitti. Non vero aliud est Deum peccata dimittere, quam aeternam poenam pro ipso debitam relaxare.

Caput XXXVI.

De confessione peccatorum.

De confessione quoque sciendum, quod valde est utilis. Ad majorem siquidem humilitatis exhibitionem instituta est. Unde: confitemini alterutrum peccata vestra. Cum enim in sua potestate homo positus a Deo discesserit, conveniens erat, ut idem sub alio positus cum humilitate et devotione rediret. Ideoque instituit Deus sacerdotem sui vicarium et quasi medicum, cui (sua) peccata quasi vulnera ad sanandum delegarentur, ut non a se sed ab alio majoris humilitatis causa modum satisfactionis accipiat. Notandum tamen, quodsi articulo necessitatis

imminente non confiteatur, non propter hoc aeternaliter punietur. Si autem ex contemtu vel ex negligentia remanserit, de hac aeternaliter puniendum asserimus. Neque enim veram cordis contritionem habuisse videtur et si habuerit ex hoc tamen quod instituta Ecclesiae contemnit, aeternaliter puniendus esse convincitur. Si vero ut diximus aliqua causa praepediente ad minorem nequit accedere sacerdotem, accedat ad majorem, de quo in Ecclesiastico: ecce sacerdos magnus etc. Et Apostolus: plures facti sunt sacerdotes etc. Cui enim visibilis sacerdos deest, ab eo invisibilis minime abest, immo qui vult confiteri et non potest quod visibilis sacerdos ministraret, hoc ei invisibilis supplere nunquam dedignatur. Notandum sane est, quod ex dispensatione quoque potest aliquis a confessione cessare, qui propter hoc non magis puniendus extitit. Quod in Petro perpendi facile liquet. Cum enim Petrus in primitiva Ecclesia esset, ubi omnes adhuc infirmi erant, ex dispensatione confessionem de negatione reticuit, quia si hunc tantum Ecclesiae architectum tam graviter alii corruisse novissent, multum in eo scandalizati fuissent. Quod autem infirmi essent ad scandalum proni, ipse Dominus ostendit, ubi ait: Sinite eos abire, ut impleatur scriptura: ex his, quos tradidit mihi pater, non perdidi quemquam. Super hunc etenim locum dicit Augustinus: non erant tantae fidei, in qua salvari possent, et ideo si tunc mortui essent aeternaliter damnati essent. Quod vero Petrus non confessus fuerit, ex auctoritate habemus; ait enim Leo papa: lacrymas Petri legi, confessionem non invenio. Delent ergo lacrymae

peccata, quae pudor est confiteri. Et Ambrosius hoc idem modo ibi de sacramentis confirmat. Gregorius quoque hanc super hoc sententiam profert, quod nullum est manifestius indicium remissionis peccati quam lacrymae, quia ex quo prae nimio dolore peccati in lacrymas quis prorumpit, certum est ei peccatum esse dimissum. Notandum tamen, quod si pudor ille ad propriam personam referatur superbia est, si vero ad ecclesiam dispensatio salubris. Unde si aliquis cum uxore principis peccasset, vel tale aliquid fecisset, quod si sciret ecclesia inde scandalum pateretur, et conscientia sua ei testaretur, quod si parochiano suo diceret vel etiam alicui celari non posset, si hac, inquam, dispensatione reticeret, non propter hoc aeternaliter puniretur. Si vero propter suam propriam personam hoc faceret, ne scilicet infamis et contemtibilis apud alios fieret, superbia quidem et valde damnabile esset.

Caput XXXVII.

De operum satisfactione.

Viso de cordis contritione, de oris confessione, de operum satisfactione videamus, quae utique admodum utilis est propter temporalem poenam, quae remanet. Aeterna namque poena relaxata temporalis relinquetur [31]), ut quod animae illicita delectatione seu etiam carnali voluptate commissum est, satisfactionis amaritudine digne purgetur. Unde et Joannes: facite dignos fructus poenitentiae. Tunc dignos fructus poenitentiae facimus, quando quod male commissum est in praesenti sic expiatur, ut nihil

in futuro expiandum relinquatur. Quantumcunque siquidem futura poena parva subsistat, qualibet tamen hujus vitae gravissima gravior esse contenditur. Quantum igitur hujus vitae satisfactio necessaria sit, ex praedictis pleniter probatum esse existimo. Quod vero gehenna remissa poena temporaliter existat, in baptismate manifeste apparet, quia cum ibi gehenna, quae pro originali peccato, dimissa sit, manet tamen dissolutio corporis, manet et numerosa defectuum multitudo. Unde Augustinus de origine peccati: transit, inquit, reatu, manet actu. Quod non solum ob jam dictam causam contigit, sed ut idem ait Augustinus, poena ista fit materia exercendae virtutis. Omnis quippe virtus in infirmitate perficitur. Remanet quoque hac de causa, ut ait idem Augustinus, ne aliquis ad baptismi sacramentum[32]) ad praesentis vitae immortalitatem accederet et non propter Deum, et sic nec istam vitam digne haberet nec ad aeternam perveniret. Sciendum quoque, quod an peccata prius dimissa postea redeant, (a) plerisque ambiguum videtur: quod quidem ex illa parabolica similitudine quidam affirmare nituntur: Serve nequam, omne debitum dimisi tibi. Super hunc siquidem locum ait Hieronymus: Si non dimiserimus ex corde, quod in nobis delinquitur et hoc quod per poenitentiam dimissum erat, a nobis exigitur. Idem quoque beatus Gregorius in quadam homilia ait. Sed sic debet intelligi, quod dicunt de reditu peccati: Peccator fit, sicut prius erat et de ingratitudine misericordiae sibi impensae magis reus efficitur. Et hoc est, quod ait in illa parabola, nonne oportuit et te misereri conservi tui, sicut et

ego tui misertus sum, quasi diceret: misericordia[e] impensa[e] ingratus extitisti et ideo non exibis hinc, donec reddas universum debitum. Universum quidem debitum dicit non illud, quod jam condonatum erat, sed potius misericordiam, quam aliis impendere debuit pro eo, quod a domino misericordiam acceperat. Unde et alibi: qua mensura mensi fueritis, eadem remetietur vobis. Haec enim parabola de misericordia est. Tale est igitur, ac si dicatur: Si aliis non vultis misereri, sicut Deus misertus est peccata condonando et pater vester coelestis hoc debitum exiget a vobis. Quidam dicunt expositores, quod dimissum erat per poenitentiam a nobis exigitur, ad terrorem dictum esse intelligitur. Quod autem universum debitum sic debeat intelligi, ut diximus, inde quoque liquido comprobatur, quod non ait, usque ad primum sed usque ad novissimum quadrantem, quia de hoc, quod post dimissum peccatum durus et obstinatus erga proximum quisque extitit, inde graviter est puniendus.

Annotatiunculae.

---

1) (ad p. 17.) Introductio in Theol. legit: ratiocinatio, λογος quoque et oratio, ne quis etc.
2) (ad p. 20.) Legend.: Philosophos. cfr. c. XI.
3) (ad p, 21.) Introd.: id est filius, simul et patenter insinuatur.
4) (ib.) Leg.: nec non et illa.
5) (ad p. 22.) L. tradidit.
6) (ad p. 23.) Introd.: Praeteritum quasi pro perfectione posuit.
7) (ad p. 25.) Introd.: Omnipotentiam ipsam nil efficere nisi praeeunte ratione et ducatu sapientiae.
8) (ad p. 31.) Introd.: praesertim cum nemo nisi per ea quae recipit, arguendus sit.
9) (ad p. 33.) Deest apod. Suppl.: Deum laudamus.
10) (ad p. 35.) fors. leg.: altum? aut s. q.
11) (ad p. 40.) f. l.: debuit exercere.
12) (ad p. 41.) f. l.: quarti conc.
13) (ad p. 44.) f. l.: quomodo secundario.
14) (ad p. 50.) f. l.: esse corpus.
15) (ad p. 52.) post bene supplendum videtur: reguntur.
16) (ib.) f. l.: aliquid esse.
17) (ad p. 54.) f. l.: ac Deus.
18) (ad p. 55.) post aliter suppl.: fecisset.
19) (ad p. 57.) f. l.: haec excipiunt.

20) (ad p. 58.) f. l.: quod lapidatio Stephani, combustio Laurentii convenientes sint; seu: combustionem Laur.

21) (ib.) leg.: quod modis; aut: illa faciendo.

22) (ad p. 59.) Locus, ut videtur, corruptus. cfr. Introd. L. III. c. 7.

23) (ad p. 70.) l. f.: habuit igitur.

24) (ad p. 87.) l. f.: Spiritum S. habeat.

25) (ad p. 89.) post figurat suppl.: facit.

26) (ad p. 91.) Hoc loco sententiae aliquot excidisse videntur, forsan negligentia librarii.

27) (ad p. 93.) leg. Joannes Baptista.

28) (ad p. 100.) Suppl.: justitiae.

29) (ad p. 101.) leg.: fortitudinem et temperantiam.

30) (ib.) l. f.: omnia illa?

31) (ad p. 112.) l. f.: relinquitur, ut.

32) (ad p. 113.) suppl.: ut.

Elenchus.

Werner